

ZÁRÓTANULMÁNYOK

FERTŐ IMRE - MOHÁCSI KÁLMÁN

**AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG
VERSENYKÉPESSÉGÉT MEGHATÁROZÓ
TÉNYEZŐK**

*- Agrárszektor -
alprojekt zárótanulmánya*

A tanulmányorozat

Z11.
kötete

Ez a zárótanulmány a

„Versenyben a világgal”

A magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének mikrogazdasági tényezői -
kutatási program

igazgató: **Chikán Attila**

Gazdaságpolitika és versenyképesség

c. projekt

vezetője:

Agrárszektor

c. alprojekt

vezetője: **Fertő Imre**

keretében készült.

„Versenyben a világgal” - A magyar gazdaság versenyképességének mikrogazdasági tényezői c.
kutatási program MŰHELYTANULMÁNY sorozata.
Sorozatszerkesztő: Chikán Attila, programigazgató
Technikai szerkesztő: Koblász Mária
Készült 100 példányban. Budapest, 1997. május 5.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	5
1. Az élelmiszer-gazdaság örökölt problémái	6
2. Az 1990-1995-ös időszak fejlődése	8
2.1. <i>Az élelmiszer-gazdaság átalakításának jellemzői</i>	8
2.1.1. A mezőgazdasági üzemszervezés átalakulása	10
2.1.2. Az élelmiszeripar átalakulása	17
2.2. <i>Az élelmiszer-gazdaság reálfolyamatai</i>	21
3. Az élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezők	32
3.1. <i>Termelési tényezők</i>	32
3.1.1. Mezőgazdasági nyersanyag-termelés	32
3.1.2. Kapacitások, beruházás	36
3.1.3. Szakember-kereslet és -kínálat	38
3.1.4. Kutatás és fejlesztés	38
3.1.5. Pénzügyi-finanszírozási helyzet	39
3.2. <i>Keresleti tényezők</i>	40
3.2.1. Nemzetközi tendenciák az élelmiszerek világpiacán	40
3.2.2. Potenciális piacok	41
3.3. <i>Kapcsolódó és támogató szektorok</i>	45
3.4. <i>Vállalati stratégia, struktúra, verseny</i>	46
3.5. <i>Kormányzati politika</i>	48
3.6. <i>Lehetőségek</i>	52
Összefoglalás	53
Irodalomjegyzék	55
A kutatásban résztvevők névsora	58
Az alprojekt keretében elkészült tanulmányok	58
Az alprojekt keretében lezajlott rendezvények és időpontjuk	59

Táblajegyzék

1. táblázat: A termőföldtulajdon használati szerkezetének megoszlása 1990-1996 között(%).....	14
2. táblázat: A mezőgazdasági szervezetek számának megoszlása területnagyság szerint 1989-1994 között	14
3. táblázat: A földterülettel rendelkező háztartások számának változása birtoknagyság szerint	15
4. táblázat: Nyilvántartott gazdasági szervezetek a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban 1990-1995	16
5. táblázat: A mezőgazdaság fejlődését jelző fontosabb mutatók 1990-1995 között	22
6. táblázat: A mezőgazdasági szervezetek pénzügyi eredménye 1989-1994 (milliárd forint).....	24
7. táblázat: A mezőgazdasági termékek értékesítésének volumenindexei (előző év 100%)	26
8. táblázat: Az agráröllő alakulása 1990-1995 között (1989=100)	26
9. táblázat: Az élelmiszer-gazdasági külkereskedelem alakulása (millió USA dollár).....	27
10. táblázat: Az agrárágazat számára nyújtott támogatások szerkezete és értéke (millió Ft).....	29

Bevezetés

Kutatásunk célja az volt, hogy felderítsük milyen tényezők határozzák a magyar élelmiszer-gazdaság versenyképességét. Vizsgálatunk elsősorban a magyar élelmiszer-gazdaság mikroszférájában fellelhető versenyképességi tényezők meghatározására irányult, ezért az agrobusiness makrokapcsolataival csak érintőlegesen foglalkoztunk. Az "Agrárpolitika" alprojekt a "Gazdaságpolitika" című projekt részeként folytatta a kutatásokat. Az alprojekt ugyanakkor szorosan kapcsolódott a "Versenyképesség az iparágak szintjén", illetve annak "Versenyképesség az iparágak szintjén" nevű alprojektjéhez is.

A kutatás elméleti háttéréül Porter gyémántmodelljére szolgált, amely alapján a vizsgálat megfogalmazta a kiinduló hipotéziseket. A kutatás alapvetően szakágazati esettanulmányok kidolgozására épült, amelyek egységes szerkezetét az elméleti modell főbb állításai mentén alakítottuk ki. Az egyes esettanulmányok több módszer kombinációjával készültek el. A kutatás egyrészt az adott szakágazatról rendelkezésre álló statisztikák elemzésére, másrészt a témában folyó más hazai és külföldi elméleti és empirikus vizsgálatok feldolgozására, illetve azok tapasztalatainak megfogalmazására, valamint az adott ágazatot reprezentáló vállalatok különböző szintű vezetőivel készült interjúkra támaszkodott. A vizsgálat keretében a hazai élelmiszer-gazdaság alapvetően fontos vertikumairól: a baromfi-, a gabona-, a hús- és a tejiparról készültek esettanulmányok. Az alprojektzáró-tanulmány egyrészt a kutatás keretében elkészült esettanulmányokra, másrészt a magyar élelmiszer-gazdaságról készült hazai és külföldi vizsgálatok eredményeire épül.

A tanulmány első fejezetében az élelmiszer-gazdaság szocialista rendszerből örökölt és jelenlegi problémáit vizsgáljuk meg, amelyek napjainkban is befolyásolják a versenyképességet.

A második fejezetben az élelmiszer-gazdaság 1990 és 1995 közötti fejlődésének fontosabb jellemzőit tekintjük át. Így a mezőgazdasági üzemrendszer átalakulását, a szövetkezetek és az állami gazdaságok helyzetét, az egyéni gazdaságok fejlődését, a földtulajdonviszonyok átrendeződését, valamint a mezőgazdasági szervezetrendszer átalakulásának hatását. Ezt követően bemutatjuk az élelmiszeripar tulajdonosváltását, a vállalatszerkezet módosulását. Részletesen ismertetjük az élelmiszer-gazdaság reálfolyamatait.

A harmadik fejezetben az élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezőket vesszük szemügyre. A különféle termelési tényezők: a mezőgazdasági nyersanyag-termelés, a kapacitások és a beruházás, a szakember-kereslet és -kínálat, a kutatás és fejlesztés, a pénzügyi-finanszírozási helyzet hatását. A keresleti tényezők bemutatásakor röviden kitérünk az élelmiszerek világpiacának nemzetközi tendenciáira, a hazai élelmiszer-gazdaság szempontjából meghatározó potenciális piacokra: egyrészt a hazai, másrészt az export piacokra. Az élelmiszer-termelés rendkívül összetett tevékenységi rendszerben történik, ezért külön foglalkozunk a kapcsolódó és támogató

szektorok helyzetével. A megváltozott vállalati stratégia, struktúra és versenyviszonyok kérdésének elemzése után a kormányzati politikai néhány összefüggésére világítunk rá. Befejezésül röviden ismertetjük a magyar élelmiszer-gazdaság lehetőségeit befolyásoló tényezőket.

Az utolsó fejezetben kutatásunk legfontosabb eredményeit összegezzük, bemutatva a magyar élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezőket, illetve annak hatékony működését szolgáló vagy akadályozó feltételeket. Majd néhány javaslatot fogalmazunk meg a kutatás eredményeinek hasznosítására. Végezetül kitérünk a nyitva maradt kutatási kérdésekre.

1. Az élelmiszer-gazdaság örökölt problémái

A **nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójára** a kelet-európai és szocialista mércével korábban sikereket elérő **magyar élelmiszer-gazdaság** (mezőgazdaság és élelmiszeripar) **is válságba került**. A sikerek azt jelentették, hogy a magyar mezőgazdaság magas színvonalon biztosította a hazai élelmiszerellátást (különösen a volt szocialista országokhoz képest), a termelés egyharmadát exportálta, és a nyolcvanas évek közepén a termelés mennyiségi mutatói világszínvonalúak voltak (az egy főre jutó gabona- és hústermelésben harmadik volt, az egy hektárra eső gabonahozam és az egy tehénre eső tejmennyiség is a nemzetközi mezőny első harmadában volt). A siker viszonylagosságát azonban jelezte, hogy a takarmányhasznosulási mutatók már 25-30 százalékkal haladták meg a fejlődő országok szintjét. A KSH vizsgálatai szerint a magyar mezőgazdaság hatékonysága a nyolcvanas évek első felében európai összehasonlításban csak közepes színvonalú volt. A mezőgazdaság hatékonysága az élen álló országokban (Hollandia, Belgium, Dánia) háromszor-négyszer nagyobb, míg az utolsó helyeken végzőké (Görögország, Spanyolország, Portugália) pedig kétszer-háromszor rosszabb volt mint hazánkban (Németh-Rózsa-Vita [1986] és Rózsa-Vita [1988]). A magyar élelmiszer-gazdaságban az előbb jellemzett viszonylagos pozitív teljesítmények mellett a nyolcvanas évek végére olyan összefüggő üzemszervezeti, pénzügyi-hatékonysági, értékesítési, termékszerkezetbeli és versenyképességi problémák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folytathatóságát (Brooks-Guash-Braverman-Csaki [1991], Fertő-Juhász-Mohácsi [1991], Sipos-Halmi [1993]).

Az elmúlt évtizedek során a magyar mezőgazdaságban két szélső pontot képviselő, fejlődési tartalékait egyre inkább felélő **munkaszervezet és üzemtípus** játszott főszerepet. A nagyüzemek és a kisüzemek kényszerű szimbiózisára épült a rendszer. Ebben egyfelől jogi és gazdasági korlátok közé szorított, termelési kooperációkra csak igen korlátozott mértékben képes, alapvetően mellékfoglalkoztatást hasznosító kiscgazdaságok, másfelől pedig a földhasználatot monopolizáló, a hagyományos ipari nagyszervezetekben szokásos munkarend szerint felépülő mezőgazdasági nagyüzemek működtek. A nagygazdaságokban aránytalanul nagy szerepet kaptak a különféle

melléküzemági tevékenységek, amelyek jövője a piacok és a vállalati kapcsolatok átrendeződése miatt fokozatosan megkérdőjeleződött.

A mezőgazdasághoz ugyanakkor egy olyan, zömmel monopolizált, különféle ellátói és felvásárlói kötelmekkel felruházott **élelmiszeripar és kereskedelem** kapcsolódott, amely attól alapvetően elszakítva tevékenykedett. Az egyes élelmiszerek előállításának és forgalmazásának vertikumában az együttműködési lánc szereplői (mezőgazdasági szervezetek, feldolgozó, bel- és külkereskedelmi vállalatok) nem voltak érdekeltek egymás eredményében. Ez "szétfeszítette" a termékpályákat, azok koordinálása és integrálása akadozott, lerontva az élelmiszertermelés egészének hatékonyságát is.

A fenti felvásárlói és élelmiszerfeldolgozó szerkezethez a mezőgazdasági kistermelőknek egyénileg nem volt esélyük csatlakozni. A nagy (gyakran túl nagy) kereskedő-feldolgozó szervezetek (úgy input, mint output oldalon) közvetlenül képtelenek voltak piaci kapcsolatokat létesíteni a számukra kicsiny partnernek számító mezőgazdasági kistermelőkkel. Így ez utóbbiak közvetítő-integrátorok segítségével kapcsolódtak a piachoz. A regionális piacokon közvetlenül a fogyasztók számára friss árut értékesítő kistermelők köre volt ezalól a kivétel. A "természetes" integrációs partner a regionális nagyüzem volt, amely a saját jól megfontolt gazdasági érdekeit is figyelembe véve szervezte az integrációs tevékenységet. A szó valódi értelmében vett integrációra csak az esetek kis százalékában találunk példát, hiszen tervszerű termeltetésre nem, mindössze értékesítési koordinációra szerződtek inkább a kis és nagyüzemek. Ennél szorosabb kapcsolat a szervezett háztáji termelésben fordult elő. A nyolcvanas évek végére a nagyüzemek gazdálkodási problémái miatt ez a kapcsolat azonban sokat sérült és a jogi-pénzügyi feltételek is korlátozták a fejlődés lehetőségét.

Az évtized-fordulóra egyértelművé vált: a kialakult vállalati szervezeti rendszer nem alkalmas arra, hogy egy kiépülő piacgazdaságba integrálódni tudjon, annak dualizmusát oldani kell. Az üzemszervezés és a tulajdonviszonyok átalakítása elengedhetetlen volt, a magántulajdon és az egyéni kezdeményezés fokozott szerepére kellett támaszkodni.

Az élelmiszer-gazdaság - a korabeli tervgazdasági prioritásoknak megfelelően - elsősorban **nagy volumenű, standardizált, esetenként csak gyengébb minőségű termékek kibocsátására** volt képes. A mezőgazdasági nagyüzemek és a kistermelés hetvenes évek vége után kialakult együttélése, éppen az "élni és élni hagyni" elv jegyében, meghatározója lett a gazdaságpolitikának. Arra kényszerítette a politikát, hogy annak a termelési struktúrájának keressen elhelyezési lehetőséget, amit ez a rendszer "jó" képes csinálni. Ez volt az alapja a gabona-, a hús-, a borprogramnak, az alma és zöldség szovjet exportjának. Így viszont egy **konjunktúra-érzékeny** struktúra alakult ki. Ugyanakkor a **tőkeigényes** termelési szervezet csak jelentős támogatásokkal volt életben tartható. Ezt azonban a nyolcvanas évek második felétől a nemzetgazdaság mind kevésbé tudta finanszírozni. A mezőgazdaság támogatása évről évre csökkent, ami fokozta a termelők pénzügyi gondjait és egyre világosabbá tette az ágazat hatékonysági problémáit. Eközben az élelmiszeriparban az exporthoz

kapcsolódó szubvenciók emelkedtek, ám ezzel együtt itt is súlyos pénzügyi feszültségek mutatkoztak az élelmiszer-feldolgozás alacsony hatékonysága miatt.

Az évtizedforduló tájékán a magyar élelmiszergazdaság egyre komolyabb **piaci problémákkal** is szembe került. Az emelkedő élelmiszerárak (a mérséklődő fogyasztói ártámogatás), az életszínvonal általános visszaesése miatt szűkült a belföldi kereslet. Egyidejűleg a külpiazi értékesítésben is kedvezőtlen fejlemények következtek be. A kelet-európai együttműködési rendszer összeomlásával, illetve a magyar agrárexporton és a KGST-ből (főként a Szovjetunióból) származó energia- és nyersanyagimporton alapuló a magyar gazdaság torz struktúráját éltető árucserre-forgalom megkérdőjeleződésével, az élelmiszer-gazdaság külpiacai is nagymértékben átrendeződtek. Az agrárszektor piacváltásának, orientáció- és termékszerkezet váltásának kérdése megkerülhetetlenné vált. Az értékesítési gondok megoldása ugyancsak a korábbi évtizedekben kiformalódott agrárrendszer mélyreható átalakítását kívánta meg.

2. Az 1990-1995-ös időszak fejlődése

2.1. Az élelmiszer-gazdaság átalakításának jellemzői

A rendszerváltozás agrárpolitikájának többrétegű problémahalmazra kellett volna megoldást találnia, amely a politikai változásoktól függetlenül meghatározta az élelmiszer-gazdaság helyzetét. **Az 1990-es választásokat követően hivatalba lépett kormánynak** az említett, nyolcvanas évek közepe óta érlelődő gondok mellett **egyidejűleg kellett volna megküzdnie a korábbi, alapvetően téves úton kiformalódott agrárrendszer fokozatos lebontásával, és egy új, korszerű, a különféle piaci igényeknek megfelelni tudó élelmiszer-gazdasági rendszer megalkotásának feladatával.** Mindez a támogatáspolitikát, a külkereskedelempolitikát új alapokra helyezését, az eddigiektől eltérő piaci szervezeti formák, jogi és intézményrendszer kiépítését követelte volna meg. Az átalakuló mezőgazdasági nagyüzemek (termelőszövetkezetek, állami gazdaságok) és a magántulajdonon alapuló gazdaságok számára megfelelő működési kereteket, a mezőgazdasági termelők és a feldolgozó, kereskedő vállalatok összhangját elősegítő és az ágazat tőkeellátását biztosító konstrukciókat kellett volna kialakítania. Olyan tulajdonviszonyok elősegítésére lett volna szükség, amelyek lehetővé teszik a földtulajdon, a mezőgazdasági vállalkozás és a mezőgazdasági munka korábbiaknál szorosabb összekapcsolódását (összehangolódását), illetve, amelyek mozgékonyabb, rugalmasabb, a piaci hatásokra gyorsabban reagáló szervezeti megoldások kialakulásának nyitnak új mozgásteret.

Az élelmiszer-gazdaság gyökeres átalakítását hirdető, a magántulajdonon alapuló farmergazdálkodás híveként fellépő, és ezt programjában is megfogalmazó előző kormányzat számára azonban **ez az összetett feladat több részre szakadt**. Feladatértelmezése és intézkedéseinek fő iránya (a történelmi igazságtétel előtérbe helyezése, a politikai szempontok túlzott érvényesülése, a piaci zavarok következtelen kezelése) miatt a gondokat nem sikerült praktikus megoldani. A mezőgazdasági kistermelésen és a valódi szövetkezésein alapuló jövőkép eléréséhez elegendőnek gondolták azt, hogy megteremtik a jogi lehetőségeket. Ám ennél tovább sem gondolatban, sem cselekedetben nem jutottak. Így az élelmiszer-gazdaság válsága tovább mélyült.

Az agrárágazat átalakulási folyamatát különféle **törvények** alakították. A kárpótlási törvények, amelyek az elkobzott vagyonokért nyújtanak részleges kárpótlást, illetve a személyes szabadság korlátozása miatt részesítik kárpótlásban az arra jogosultakat. A szövetkezeti átmeneti törvény a korábban kialakult szövetkezeti forma elemeit bontja szét (a termőföld tulajdonának rendezése, vagyonnevesítés) és rakja össze úgy, hogy a gazdálkodó szervezetek az új szövetkezeti törvény szerinti formában működjenek tovább. Az új szövetkezeti törvény kijelöli azokat a kereteket, amelyek között az átalakult és leendő szövetkezetek tevékenykedhetnek.

Az 1992 augusztusában hatályba lépett úgynevezett privatizációs törvények az állami gazdaságok és az állami vállalatok tulajdonos-váltását szabályozták, akárcsak a mindenkor érvényes Vagyonpolitikai irányelvek.

A parlament 1993 elején elfogadta az agrárpiaci rendtartásról szóló törvényt, amely fontos (de nem egyetlen) eleme a mezőgazdasági piacok építésének. A rendtartás célja az agrárpiacok szabályozása, az állam és a gazdálkodó egységek közötti kockázatmegosztás annak érdekében, hogy viszonylagos biztonság legyen a mezőgazdasági termelésben, forgalmazásban és a jövedelmek alakulásában. A rendszert (intervenciós beavatkozások, exporttámogatás, árfolyásolás, termékforgalmazási alapelvek) a fejlett ipari országokban, mindenekelőtt az Európai Unióban használatos szabályozási technikák mintáit követve alakították ki. Megszületett még a föld- és a kamarai törvény is. A mezőgazdaság, a vidék fejlődése, a megfelelő gazdálkodási környezet kiépítése szempontjából sürgető feladat lett volna más törvények és intézmények megalkotása is. Így egyebek mellett a földjelzálog-, a hitelszövetkezeti törvényeké. Ezek nélkül nemigen képzelhető el a zökkenőmentes mezőgazdasági tevékenység, és az sem, hogy a szövetkezetek, valamint az állami gazdaságok átalakulása nyomán létrejövő gazdálkodó szervezetek és magánvállalkozások értelmes piaci szerveződések mentén jöjjenek létre.

A mezőgazdaság alapvető viszonyainak újraszabályozása nem összefüggő rendszerben történt. A kárpótlási és a szövetkezeti törvények végrehajtása nyomán a földtulajdon és a földhasználat erősebben elválik egymástól. Ez napjainkig megnehezíti a mezőgazdasági vállalkozások alapítását és a meglévők hatásos működését és a mezőgazdasági kistermelőket éppúgy sújtja mint a nagyüzemeket. Az, hogy a kistermelők esetében a földtulajdon megszerzése, bérlése jelentős

összegeket emészt fel, további tőke hiányában hátráltatja a megszerzett területek megfelelő szintű technikával való művelését.

A szövetkezetek és az állami gazdaságok átalakításának gyakorlata nem segítette elő a túlzott méretű mezőgazdasági nagyüzemek ésszerű tagolódását. Ellentmondásos volt a termelőszövetkezeti vagyon nevesítése. Az állami gazdaságok átalakulása és tulajdonosváltása lassan haladt és kevés eredményt ért el. A meglévő és a potenciális mezőgazdasági kistermelők nem tudtak, vagy a kedvezőtlen gazdálkodási környezet miatt nem akartak élni a jog teremtette lehetőséggel, hogy a szövetkezetek és állami gazdaságok területeinek és eszközállományának felosztásával életképes kis- és középüzemek sokaságát hozzák létre. A politikai akarat - mely a farmergazdaságok gyors elterjesztését kívánta elérni - ellen hatott az ágazat szereplőinek sokasága, akik rövidtávú gazdasági érdekeiket védelmezve akadályt gördítettek a gyors szervezeti átalakulás elé.

A kárpótlási és szövetkezeti törvények bizonytalanságot építettek be a **mezőgazdasági üzemsziszter** működésébe. Emiatt folyamatos a jövedelemkiáramlás a mezőgazdaságból, az ágazat tőkevonzó képessége pedig csökkent. Az élelmiszer-gazdaság igényeihez illeszkedő **pénzüntézeti formák** kialakítására csak kezdeti lépések történtek. A szektor rövid és hosszú távú hitelezése gyakorlatilag megoldatlan maradt. A mezőgazdasági üzemsziszter labilitása, a pénzügyi és finanszírozási gondok miatt a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolatrendszerében (termeltetés, felvásárlás, készletezés) állandósultak a feszültségek. A mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban a gyenge tőkeellátottság miatt súlyos pénzügyi problémák mutatkoztak.

A mezőgazdasági piacok építése és a piaci intézmények létrehozása terén is kevés történt, ami hozzájárult a gyakori részpiaci zavarokhoz. A hagyományos piaci kapcsolatokat egy része eltűnt, vagy azért mert az új gazdasági körülmények más jellegű kontaktust igényelnek, vagy azért mert a korábbi partnerek eltűntek. A mezőgazdasági egységek piacra lépése megnehezült, a szereplők számára áttekinthetetlenek a mezőgazdasági részpiacok (például a sertés- tojás- vagy a zöldségpiac). Az agrárpiaci rendtartásról intézkedő törvény alapján működő piacsabályozási rendszer sem tudja jól betölteni funkcióját. A mezőgazdasági részpiacok információs rendszere kialakulatlan.

Az élelmiszeripar és az élelmiszerkereskedelem átalakulása és privatizálása jelentős mértékben előrehaladt. A vállalati szervezeti rendszer színesebb lett, a monopolhelyzetek oldódtak, a piacra való be- és kilépés szabadabb lett, a verseny erősödött. A jó részt külföldi befektetők közreműködésével folyó tulajdonosváltás nyomán a termékek minősége és választéka nagymértékben javult. A finanszírozási gondok miatt azonban a mezőgazdasági és az élelmiszeripari cégek együttműködése, a vertikumok összhangolása egyre gyakrabban akadozott.

2.1.1. A mezőgazdasági üzemsziszter átalakulása

A mezőgazdaság átalakítása a tulajdonviszonyokban és az üzemsziszterben alapvető változásokat hozott. A magyar mezőgazdaság struktúrális átalakulása nyomán **vegyes**

üzemrendszerű lett. Egymás mellett tevékenykednek az amerikai méretű nagy gazdaságok (óriásfarmok), a középparaszti jellegű vegyes gazdaságok és a több, mint 1 millió kiegészítő jövedelem céljából fenntartott törpegazdaság (részmunkaidős gazdaság). Az ország valamennyi térségében (természetesen eltérő összetételben és arányban) megtalálható mindhárom üzemforma.

Megindult a mezőgazdasági egyéni vállalkozások terjedése. Térnyerésük az 1990-1995 közötti időszakban alapvetően két forrásból táplálkozott. Egyrészt a korábbi nagyüzemek átalakulásából, illetve privatizálásából, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek gazdasági racionalitás mentén kisebb egységekre való bomlásából, s a kárpótlási folyamat végrehajtása nyomán. Másrészt a háztáji és kiegészítő gazdaságok egy részének mezőgazdasági vállalkozásokká való átalakulásából.

2.1.1.1. A szövetkezetek helyzete

A szövetkezetek átalakulásának fontos eleme volt a közös vagyon felosztása volt. Az igényjogosultak közül 289 ezer az aktív szövetkezeti tag, 351 ezer a nyugdíjas, 20 ezer az alkalmazott és 484 ezer az egykori tag s azok örökösei voltak. A szövetkezetek vagyonának a törvény végrehajtása után alig több mint 40 százalékkal rendelkeznek az aktív szövetkezeti tagok és az alkalmazottak, más szóval akik eddig a szövetkezetekben dolgoztak. A nyugdíjas tagok mintegy 39 százalékkal részesedtek a szövetkezeti közös tulajdonból. A szövetkezeti vagyon közel 20 százalékát kapták meg a kívülállók, akik közül ma kevesen akadnak olyanok, akik a számukra kiosztott vagyonhányad (közös, vagy egyéni) működtetésére vállalkoznának. A törvény szerint azonban nincs tényleges beleszólási joguk a szövetkezet üzleti döntéseibe. Az átalakult szövetkezetek jelentős részben továbbra is termelő típusúak maradtak. A szövetkezetek átalakulását követően azok száma két év alatt 1400-ról 2000 fölé emelkedett. A melléküzemágak (ipari, építőipari, szolgáltató, kereskedelmi tevékenység) nyolcvanas években megkezdődött leválása az átalakulási folyamattal teljessé vált.

2.1.1.2. Az állami gazdaságok helyzete

Az állami gazdaságok privatizációja idáig eléggé vontatottan haladt. Sok huzavona és koncepcióváltás után 1992-ben végül a decentralizációs privatizáció koncepciója mellett döntöttek (Fertő-Mohácsi [1993]). Az állami gazdaságok közül azonban 25 vállalat továbbra is állami tulajdonban maradt, hogy biztosítsa olyan úgynevezett stratégiai feladatok megvalósítását, mint a vetőmagtermelés, a tenyészállatok biztosítása és a génbankok fenntartása. A többi 95 állami gazdaságot a decentralizációs privatizáció keretében életképes üzemegységekre választották szét, s az egyes részeket külön-külön hirdették meg eladásra. A gazdaságok fennmaradó részét pedig részvénytársasággá alakították át.

Az állami gazdaságok privatizációja 1995 végéig a következőképpen alakult. Az állami gazdaságok közül 34 csődbe ment és felszámolták, vagy felszámolás alatt áll, illetve vagyontárgyait

értékesítik. 39 gazdaságot privatizáltak. 23 gazdaság privatizálása folyamatban van, de tekintettel pénzügyi nehézségeikre, közülük néhány menet közben csődöt jelenthet. A privatizáció eddigi eredményeképpen az állami gazdaságok összvagyonából 46 százalékot adtak el, 27 százalék továbbra is tartós állami tulajdonban marad, és további 27 százalék még eladásra vár. Az állami gazdaságok privatizációjakor azonban csak a vagyontárgyakat adják el, de a hozzájuk tartozó földterületet nem. A föld továbbra is állami tulajdonban marad és azt a gazdaságoknak bérbe adják 10-15 évre. A bérleti időszak végén a bérlőnek vásárlási előjoga van.

2.1.1.3. Az egyéni gazdaságok helyzete¹

A mezőgazdasági kistermelés, illetve az egyéni gazdaságok súlya már a rendszerváltás előtt is fokozatosan növekedett a mezőgazdasági bruttó termelési értékből, és 1991-re elérte a 46,4 százalékot. 1991-1995 között 200 ezerrel csökkent az egyéni gazdálkodással foglalkozó háztartások száma, ugyanakkor a mezőgazdaságban egyéni vállalkozóként bejegyzettek száma 2800-ról 33000-re emelkedett. Az 1991-es összeíráskor 36 ezer főfoglalkozású egyéni gazdálkodó volt. Ezzel szemben 1995-ben már több, mint 50 ezren irányították főfoglalkozásban gazdaságukat. Az egyéni gazdálkodók a korábbiakhoz hasonlóan változatlanul kevés számú állandó és időszakos alkalmazottat foglalkoztatnak. Állandó alkalmazottat csupán 7629 háztartásnál regisztráltak, amely mintegy 12 ezer főt jelentett. Időszakos alkalmazottakat 23 ezer háztartás foglalkoztatott, számuk 156 ezer fő volt. A gazdaságok elaprózódásától tartó korábbi félelmek nem igazolódtak be, helyette azt figyelhetjük meg, hogy felmérésről felmérésre csökken a törpegazdaságok száma.

Az egyéni gazdaságok bruttó termelési értékét vizsgálva 1991-ben csak 2,5 százalékuk (36 ezer gazdaság) - amely szám megegyezik a főfoglalkozású egyéni gazdálkodók létszámával - haladta meg az 500 ezer forint árbevételt. Ezekben a családokban feltehetőleg akkora jövedelem képződött, hogy ez adta a család teljes jövedelmének túlnyomó részét. Az egyéni gazdaságoknak 10,6 százaléka (149 ezer üzem) állított elő 200-500 ezer forint közötti bruttó termelési értéket. Ezeket még olyan gazdaságoknak tekinthetjük, amelyeknek a jövedelme a háztartási bevételek jelentős hányadát adta. A két csoport aránya hasonló volt, mint amit a nyolcvanas években elvégzett szociológiai vizsgálatok (Kovách [1988] és Szelényi [1992]) során kimutattak, ekkor a vállalkozók arányát 12-15 százalékra becsülték.

A legutóbbi 1994-es mezőgazdasági összeírás eddigi eredményeit nem lehet összevetni a korábbi vizsgálatokkal, mivel még nem közölték az egyéni gazdaságok bruttó termelési érték szerinti megoszlását. A KSH újabb felmérése az egyéni gazdaságokat már termelési erőforrásaik szerint

¹ Korábban mezőgazdasági kistermelésnek nevezte a statisztika a lakosság mezőgazdasági tevékenységét. A mezőgazdaságban az elmúlt öt évben végbe ment változások következtében az egykor domináló házkörül gazdálkodók mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a nagyobb földterületen és nagyobb állatállománnyal rendelkező vállalkozók, amelyekre közösen az egyéni gazdálkodás fogalmát vezette be a közelmúltban a statisztika. A továbbiakban elsősorban Harcsa--Laczká-Oros-Schindele [1992] valamint Harcsa [1994, 1996] vizsgálataira támaszkodunk.

csoportosította. Ezen tipológia szerint a kisméretű gazdaságok közé tartoznak, amelyek 30 hektárnál kisebb földön gazdálkodnak és 2,5 számosállat egységnél kevesebb állatot tartanak. Közepes nagyságú gazdaságok közé számítanak a 300 hektárnál kisebb 30 számosállatnál kevesebbet tartók. Eszerint 1044 gazdaság számít nagyobb méretűnek és 64,9 ezer közepes méretűnek, amely mintegy 10 ezerrel haladja meg a főfoglalkozásúként bejegyzett gazdálkodók számát. A gazdaságok számának azonban nem feltétlenül kell megegyeznie a gazdálkodók számával. Ha feltételezzük, hogy a közepesnél nagyobb gazdaságok az 1991-es 500 ezer forintnál nagyobb bruttó termelési értéket állítanak elő, akkor a mezőgazdasági vállalkozóknak minősülők száma 1991 és 1994 között 30 ezerrel 66 ezerre emelkedett. Másképpen fogalmazva egy jelentős számú vállalkozói csoport élni tudott az új lehetőségekkel, sőt növelni is tudta mezőgazdasági tevékenységét. Ez a vállalkozó létszám már figyelemre méltó, ha összevetjük a mezőgazdasági szervezetekben dolgozó 170-180 ezer fővel. Meg kell azonban jegyezni, hogy a tényleges mezőgazdasági vállalkozások száma minden bizonnyal kisebb. A bejelentett vállalkozások becslések szerint egyharmada csak a kedvezőbb adózási megfontolások miatt jött létre. Például számos szövetkezet dolgozói javadalmazását úgy oldja meg, hogy azok egyéni vállalkozónak jelentkeznek be.

A földterülettel rendelkező 1,5 millió háztartás döntő hányada tehát nem vállalkozásszerűen működteti gazdaságát. A hagyományos önellátó paraszti gazdaságtól, a részlegesen vagy rendszeresen kisebb mennyiségeket a piacon értékesítő gazdaságig, eltérő funkciójú egységek figyelhetők meg közöttük. Általában a család jövedelmének kisebbik hányada származik a mezőgazdasági tevékenységből, a földet részmunkaidőben művelik meg.

2.1.1.4. A földtulajdonviszonyok alakulása

A rendszerváltás utáni években az ország mezőgazdaságilag hasznosított földterületének a szerkezete teljesen átalakult. A legjelentősebb változást a szövetkezeti földtulajdon megszűnése jelentette. Mivel a tényleges tulajdoni viszonyokról nincsenek adatok ezért a földtulajdon használatban bekövetkezett változásokat mutatjuk be. A földtulajdon használati adatok számbavételének módszertana 1993-ban megváltozott ezért ettől kezdve az 1991 előtti adatokkal csak korlátozott mértékben lehet összehasonlítani². A vállalatok és gazdasági társaságok földterületének aránya némiképp csökkent, miközben átmenetileg magasabb arányt is elért (lásd 1. táblázat). A szövetkezeti földterület aránya nagy mértékben csökkent az 1990. évi 64 százalékról mintegy 23 százalékra. A másik látványos átalakulás az egyéni gazdaságok földtulajdon használatának növekedése volt, részarányuk 1996-ban közel 48 százalék volt.

² A módszertanban beállt változások legfontosabb elemeiről részletesebben lásd "Az élelmiszer-gazdaság 1995. évi fejlődése" 137.o.

1. táblázat: A termőföldtulajdon használati szerkezetének megoszlása 1990-1996 között(%)

	1990*	1993	1994	1995	1996*
Vállalat gazdasági társaság	31,6	36,1	35,9	29,3	29,7
Szövetkezet	60,9	45,7	31,7	25,0	22,8
Magán	7,5	18,2	32,4	45,7	47,5

*1990-es adatok a tulajdoni viszonyokat mutatják, a vállalatok az állami vállalatokat jelentik

**Az adat forrása Félix [1996]

Forrás: Az élelmiszer-gazdaság 1992. és 1995. évi fejlődése. KSH

A gazdálkodó szervezetek termőterületének megoszlása a korábnál lényegesen kiegyenlítettebb lett (lásd 2. táblázat). 1989-ben az állami gazdaságok átlagos földterülete 7138 hektár, míg a termelőszövetkezetek átlagos földterülete 4179 hektár volt. A mezőgazdasági nagyüzemek 68 százalékának földterülete 3000 hektár volt, a legtöbb üzem területe 3001-10000 hektár között mozgott. 1995-ben a mezőgazdasági társaságok átlagos földterülete 2000 hektár alá, míg a szövetkezetek átlagos földterülete 1700-ra süllyedt. Az átlagos üzemméretük visszaesése mögött a 3000 hektár fölötti gazdaságok számának az egyharmadára csökkenése, míg az 500-3000 hektár közötti gazdaságok számának a 2,5 szeresére emelkedése áll.

2. táblázat: A mezőgazdasági szervezetek számának megoszlása területnagyság szerint 1989-1994 között

hektár	1989	1993	1994
-500	46	634	972
501-3000	426	1153	1256
3001-10000	934	567	315
10001-	93	41	29
Összesen	1499	2395	2572

Forrás: A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon (1949-1989) KSH, KSH Havi Statisztikai közlemények

A kisebb méretű gazdaságok helyzetét az 1991. és 1994. évi mezőgazdasági összeírás segítségével mutatjuk be. Az ott számbavett háztartások tényleges használatában lévő földterület a nyolcvanas évek közepe óta folyamatosan növekszik. Az 1986-ban még csak 544 ezer hektár volt, míg 1994-ben már 1,5 millió hektárt használtak. A földet használó háztartások (összesen 1,5 millió egység) átlagos területnagysága 1 hektár. Azonban 1995-ben már 50 ezer háztartásnak volt 5 hektárnál, míg 21 ezer háztartásnak 10 hektárnál nagyobb földje. A 10 hektárnál nagyobb földterületű háztartások összesen 570 ezer hektáron gazdálkodtak, és átlagnagyságuk 27 hektár fölött volt. Ezeket már gazdaságos méretű vállalkozásoknak lehet tekinteni.

Az 1995-ös évben a háztartások használatában lévő földterület nagy része (88 százalék) saját tulajdonukat képezte, a bérelt földterület aránya csak 12 százalék volt.

3. táblázat: A földterülettel rendelkező háztartások számának változása birtoknagyság szerint

hektár	1991	1994
-0,5	1044	1208
0,51-0,99	199	119
1,00-4,99	132	173
5,00-9,99	6	29
10,00-	2	21
Összesen	1383	1550

Forrás: Németh-Vati (1995), 719.o. 2.sz. tábla

A háztartások által használt saját tulajdonú terület több mint háromszorosára emelkedett 1991-1995 között, míg a bérelt területek nagysága a másfélszeresére növekedett. A mezőgazdasági összeírás szerint a lakosság tulajdonában lévő összes terület 1995-ben közel 2,2 millió hektár volt, amelynek forrásai a következők. Mintegy a harmada már régebben megszerzett, eredetileg is a lakosság tulajdonában lévő területből áll. A terület 27 százaléka a szövetkezeti átmeneti törvény rendelkezései alapján került a szövetkezeti tagok, vagy azok örökösei tulajdonába, míg 13 százaléka a szövetkezeti vagyonnevesítés során jutott a szövetkezeti tagok és alkalmazottak tulajdonába. A föld 28 százaléka kárpótlás útján került új tulajdonosokhoz. A saját tulajdonú föld jelentős részét, mintegy 41 százalékat bérbe adják többnyire mezőgazdasági nagyüzemeknek, vagy azok valamilyen utódszervezetének. Ennek oka főként az, hogy az új földtulajdonosok nem rendelkeznek a föld megműveléséhez szükséges tőkével, eszközökkel és megfelelő szakismerettel, illetve egy részük földjétől távol él és/vagy nem akar mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni. Egy másik csoportjuk a kárpótlás, vagy a szövetkezeti törvény révén megszerzett földtulajdonát adja bérbe a mezőgazdasági vállalkozással foglalkozó rokonainak. Ez utóbbiak egy része különböző családi jogcímen már jelentős méretű földterülethez jutott hozzá.

2.1.1.5. A mezőgazdasági szervezetrendszer átalakulásának hatása

A jogi személyiségű gazdasági szervezetek száma és eloszlása alapvetően megváltozott a vizsgált 1991 és 1995 között (lásd 4.táblázat)³. A mezőgazdaság vállalat rendszerére 1989-ig az állami gazdaságok és kombinátok, valamint a termelőszövetkezetek dominanciája volt jellemző. A gazdasági szervezetek száma 1988-1995 között négyszeresére emelkedett, amely mögött a különböző típusú szervezetek számának eltérő fejlődése áll. Az állami vállalatok száma kevesebb mint a negyedére esett vissza. A legdinamikusabb fejlődést azonban a mezőgazdaságban korábban nem létező gazdasági társasági formák, mint a kft és az Rt mutatták. Ma ezek alkotják a mezőgazdaságban működő szervezetek hatvan százalékát. A szövetkezetek száma is hatvan százalékkal emelkedett. Részarányuk a mezőgazdasági szervezeteken belül azonban 85 százalékról egyharmadra esett vissza.

³ A mezőgazdasági szervezetek száma nem konzisztens a 3. táblázat adataival. A különbség forrása valószínű az, hogy előző táblázatban a volt nagyüzemek, illetve utódszervezeteik adatai szerepelnek, míg ebben a táblázatban az új szervezetek is szerepelnek.

Ugyanakkor az 1995-ös év végén a mezőgazdaságban közel 2500 jogi személyiség nélküli gazdasági szervezet (bt) tevékenykedett és 33 ezer egyéni vállalkozás dolgozott az agrárszférában.

4. táblázat: Nyilvántartott gazdasági szervezetek a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban 1990-1995

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Vállalat	171	150	154	91	36	33
Gazdasági társaság	535	1.493	1.707	2.575	3.342	3.848
Ebből: kft	451	1.212	1.628	2.434	3.140	3.636
Rt	39	40	45	109	171	186
Szövetkezet	1.405	1.485	1.630	1.971	2.148	2.102
Egyéb jogi szem. né váll.	n.a.	n.a.	2	2	121	415
Összesen	2.112	2.944	3.493	4.639	5.547	6.413

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1990 KSH, Az élelmiszergazdaság 1995. évi fejlődése, KSH

A mezőgazdasági szervezetek számának ugrásszerű emelkedése és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámának radikális csökkenése jelentősen átrendezte a mezőgazdaság vállalatrendszerének méretstruktúráját. A nyolcvanas évek végén, részben az alapprofilon kívüli tevékenységek miatt, a mezőgazdasági szervezetek mintegy fele 300 főnél többet foglalkoztatott. A mezőgazdasági üzemek több mint a 90 százalékában 50 főnél többen dolgoztak. Az előbbi arányok 1995-re alapvetően megváltoztak. A 300 főnél nagyobb szervezetek száma mintegy a nyolcadára csökkent, míg az 51-300 fő közöttiek száma 45 százalékkal emelkedett, így az összes jogi személyiségű vállalkozás 1,5 százalékát, illetve mintegy 17 százalékát adják. A legnagyobb részarányt a 20 fő alatti vállalkozások képviselik, súlyuk 1995-ben közel 70 százalékos volt. Ez annak köszönhető, hogy ebben a kategóriában a vállalkozások számának a növekedése több mint kétszázszoros volt. Dinamikusan emelkedett a 21-50 fő közötti szervezetek száma, részarányuk 1995-ben közel 13 százalékot tett ki. Érdeemes megjegyezni, hogy mindössze 19 szövetkezetben foglalkoztatnak 300 főnél többet, a szövetkezetek egyharmada 11 fő alatti, másik harmada pedig 51-300 fő közötti vállalat.

Figyelemre méltó, hogy a nyolcvanas évek második felében kibontakozott folyamatok bázisán, a kilencvenes években felgyorsult és viszonylag széles teret nyert a mezőgazdasági nagyüzemek (szövetkezetek) vállalkozásokra bomlása. Egyrészt, a nem alapprofilba tartozó tevékenységek váltak ki önálló vállalkozásként. Másrészt, néhány mezőgazdasági üzletág anya-szövetkezetből történő kiválására is sor került. Harmadrészt, több szövetkezetnél kiteljesedett a különféle üzletágak önállósulása, de azok kötődése erős maradt a szövetkezethez. Ez utóbbi egyebek mellett kockázatcsökkentő, tőkeátcsoportosító, hitelfelvevő funkciót tölt be a hozzá tartozó üzletágak felé. Az előbbieket képezik az egyik forrását a kisméretű mezőgazdasági vállalkozások létrejöttének és számuk bővülésének.

2.1.2. Az élelmiszeripar átalakulása

Az évtizedfordulótól, illetve a kilencvenes években a gazdálkodás nemzetközi és a hazai környezeti elemeinek változása nyomán a magyar élelmiszeripar is új helyzetbe került. Akárcsak az agrárágazat egészének gyökeresen átformálódtak a belső és külső működési feltételei.

Belső feltételek

Az agrárszektor működésében tovább mérséklődött az állami szerepvállalás. Ezzel a kilencvenes évek elején felgyorsult az élelmiszertermelés piaci kapcsolatrendszerének liberalizálása.

Jelentős mértékben szűkült a termelési és az export támogatás, lépésről lépésre megszüntették a fogyasztói árak központi támogatását.

Teljesen felszámolták az élelmiszeripari trösztöket. Ez a folyamat 1991-ben a Gabona Tröszt megszüntetésével zárult le. Egyidejűleg a trösztök kötelező feladatait is eltörölték: így a felvásárlás bonyolítását, a készletezési tevékenység vállalását, a piaci ellátói kötelezettségeket és a kötött árupályákat stb. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelők és fogyasztók árakat teljes körben szabadabbá tették. A különféle részpiacokon tevékenykedő szervezetek száma nőtt, versenye erősödött.

A nagykereskedelmet bármely gazdálkodó egység számára lehetővé tették. A külkereskedelmi forgalmazásba való bekapcsolódás is sokkal egyszerűbb lett. Az importot részlegesen, majd mind szélesebb körben liberalizálták. Az importverseny egyre intenzívebb lett.

A hazai fizetőképes kereslet szűkülése az élelmiszerfogyasztást is érintette. A kereslet általános visszaesésével egyidejűleg megindult annak átstrukturálódása. Az olcsóbb (de gyengébb minőségű) és a drágább (de jobb minőségű) élelmiszerek is növekvő eladásra számíthatnak az összefogyasztás egészének mérséklődése dacára.

Külső feltételek

A külpiaci értékesítés egyik alapeleme, a kelet-európai együttműködési rendszer összeomlott. A volt szocialista országok (és elsősorban a volt Szovjetunió) fizetőképességének megcsappanása nehezítette az árucserforgalmat.

A nemzetgazdaság egésze szintjén megfogalmazódott az orientációváltás, a fejlett ipari országokhoz való közeledés igénye. Ez az élelmiszeripart is közelről érinti, miközben a kelet-európai kapcsolatoknak is komoly szerepe marad.

Magyarország az Európai Közösséggel (az Európai Unióval), az EFTA-val és az úgynevezett visegrádi országokkal a kereskedelempolitikai korlátozásokat lebontó megállapodásokat kötött az elmúlt néhány évben. Ez új feltételeket teremt és alkalmazkodási kényszert jelent az élelmiszeripar számára.

A magyar élelmiszerek nemzetközi versenyképességét továbbra is érzékenyen befolyásolja a fejlett ipari országok jókora szubvencióval támogatott élelmiszerkínálata. A kelet-európai országok

nyugati nyitásával ez az élelmiszerkínálat most már a volt KGST-országok piacán is növekvő versenyt támaszt a magyar agrárcikkeknek. Az 1994-ben tető alá hozott GATT egyezmény ugyanakkor ellentmondásosan hat a magyar termékek pozíciójára.

A gazdálkodás belső és külső feltételeinek megváltozása, a piacszerkezet módosulása, a versenyképesség fenntartása (vagy megőrzése, megeremtése) az élelmiszer-gazdaság egésze átalakításának keretében megkerülhetetlenné tette az élelmiszeripar átformálását is. E téren ugyancsak egyszerre jelentkezett a válságkezelés, a korábbi rendszer lebontásának és az új felépítésének igénye. Szükségessé vált a vállalatszerkezet, a termékszerkezet, a vállalati magatartásminták átalakítása. Az e területeken bekövetkező változások elengedhetetlenek az élelmiszeripar hatékonysági gondjainak megoldásához, az egymáshoz közelítő feltételű kül- és belpiaci versenyképesség megalapozásához. A szóban forgó követelmények teljesítésének alapfeltétele volt a tulajdonviszonyok megváltoztatása: az állami tulajdon hányadának visszaszorítása, a hatékonyság javításában érdekelt valódi tulajdonosok megjelenése.

2.1.2.1. Tulajdonosváltás, a vállalatszerkezet módosulása

Az élelmiszeripar új arculata kialakulásának egyik legfontosabb eleme a privatizáció előrehaladása. Az 1990-ben alakult koalíciós kormány a privatizációtól több általános cél megvalósulását remélte, így a valós tulajdonosi réteg létrejöttét, a vállalati monopolhelyzetek megtörését, a pénzügyi kultúra fejlődését, az élelmiszeripar vállalatok fizetési gondjainak kezelését, a piacok megőrzését és új piacok bekapcsolását, a technológiai színvonal javítását és az irányítási-vállalatvezetési módszerek megújítását, a struktúraváltás megindulását, valamint a piaci versenyképesség és hatékonyság számottevő javulását. Az állami élelmiszeripar minél szélesebb körének, mihamarabbi privatizálását célozták meg. A külföldi tőke leendő részarányát, néhány esetet leszámítva (főként a márkavédelem érdekében - például a tokaji bor, a Pick szalámigyártás, a pirospaprika-feldolgozás esetében) nem korlátozták a magyar vállalatokban. A nagyobb, az exportban főszerepet játszó cégek esetében nem csupán a nagyobb vagyoneérték, hanem azok sokszor leromlott pénzügyi és technológiai helyzetének orvoslása, a hatékonyabb külpiaci fellépés és a nyugati értékesítési hálózatokba történő szorosabb bekapcsolódás is a külföldi tőke (akár kizárólagos) megjelenése mellett szólt. A kisebb, zömmel a hazai piacra termelő feldolgozó vállalatok privatizációjában már kiterjedtebb mértékben gondoltak a szerényebb volumenű hazai tőkére. Ezért, illetve részben a belföldi tulajdonosi réteg kialakulása céljából lehetővé tették a dolgozók kedvezményes részvényvásárlását és a kárpótlási jegyek élelmiszeripari privatizációban való felhasználását. Az alapanyagtermelő mezőgazdasági üzemeket is bevonták az élelmiszeripari tulajdonosváltásba. A részvénytársaság egy részét (a nagyobb társaságok értékesítésekor annak 25 százalékát+1 szavazatot) az alapanyag-előállítóknak ajánlották fel.

Az élelmiszeripari privatizáció kezdetekor a szakemberek és az illetékes Földművelésügyi Minisztérium egy része abban reménykedett, hogy az iparág addigi legfontosabb területei (például a hús-, a tej-, a gabona-, a konzervipar) iránt lesz a legnagyobb érdeklődés. Azt sem tartották lehetetlennek, hogy a vállalatok nagy része egy az egyben, különösebb szervezeti változtatás nélkül az új tulajdonosok birtokába jut. A szakértők egy másik része viszont úgy gondolta, hogy elsősorban a jó jövedelmezőségű és aránylag stabil piaccal rendelkező élelmiszeripari szakágazatok, így az élvezeti cikketek előállító vállalatok privatizálása lesz a legkönnyebb.

Átfogó (a szakmai érdekképviselésekkel, különféle szakértői csoportokkal stb. megvitattott és egyeztetett) szakminisztériumi élelmiszeripari, valamint szakágazati (például húsipari vagy konzervipari) **privatizációs koncepció kidolgozására nem került sor**. Ez a tulajdonosváltás sebességét fékezte és hatásos (az élelmiszer-gazdaság megfelelő későbbi működését biztosító) végrehajtását gátolta. Ezért az adott területeken lényeges problémaköröket sem sikerült megfogalmazni, a döntéshozók (Állami Vagyonügynökség, Földművelésügyi Minisztérium) nem a megfelelő kategóriákban gondolkodtak, ami az élelmiszeripari privatizációt sokszor esetlegessé tette. Az is tény azonban, hogy a szakágazati koncepciók hiánya (a döntési mechanizmus bizonyos bürokratikus elemeit kiszűrve) a döntések szabadságfokát is növelte, ami nem volt mindig előnytelen.

Az adott helyzetben az élelmiszeripari vállalatok általában maguk kezdeményezték átalakulásukat és indítottak tárgyalásokat külső befektetőkkel, illetve vizsgálták meg az ott dolgozók tulajdonszerzésének lehetőségét. Erre sarkallta őket, hogy az átalakulást határidőre (1993. június 30-ig) be kellett fejezniük. Ugyanakkor a vállalatvezetés ekképp pozíciója megőrzésére is nagyobb esélyt látott.

A külső (a tranzakció nagyságrendje miatt főleg külföldi) befektetők 1991-ben és 1992-ben mindenekelőtt a szabványosított (standard) és márkázott termékeket előállító cégek iránt érdeklődtek. Ezek a cukor-, a növényolaj-, a dohány-, a sör-, az édes-, a szesz-, az üdítőitalipar vállalatai voltak. Ezek pénzügyi helyzete viszonylag kiegyensúlyozott volt, termékeik értékesítése pedig hosszabb távon is megalapozottnak látszott. A magyar élelmiszeripar jelentős hányada (termelésének majd 70 százaléka) viszont olyan összetett és bonyolult kapcsolatrendszerű, az élelmiszerexport zömét adó szakágazatokból (például a hús-, tej-, gabona-, baromfi-, konzerviparból) áll, amelyek privatizálása az előbbi élelmiszeripari területektől eltérő problémákat és feladatokat vet fel. Ráadásul ezek azok a szakágazatok, amelyek nem kis részben korábbi szovjet piaci beágyazottságuk miatt komoly hatékonysági, értékesítési és pénzügyi gondokkal küszködnek, s emiatt nem vonzóak a külső befektetők számára. Másfelől e szakágazatok vállalatai (az előzetes várakozással ellentétben) sokszor egyben nem privatizálhatók, inkább csak részekre bontva, egyes üzemegységekre korlátozódva. Nem véletlen, hogy ez utóbbi élelmiszeripari területek tulajdonosváltása csak lassan haladt előre.

Ezért a kormányzat privatizációs elképzelése 1992 augusztusától némileg módosult. A csökkenő külföldi érdeklődést tapasztalva, a lanyha belföldi fizetőképes keresletet növelendő és így

egyben a hazai tulajdonosi réteg szélesebb körű térnyerésének előmozdítására különféle lépések történtek. Megfogalmazódott a decentralizációs privatizáció terve. Az élelmiszerfeldolgozó vállalatokat önállóan is működőképes egységekre igyekeztek felbontani, s ezeket külön-külön kívánták értékesíteni. Így gyorsítható volt a tulajdonosváltás. Ésszerűbb és rugalmasabb vállalati szervezeti rendszer volt kialakítható. A szerény tőkeerejű hazai vevőkör számára pedig megfelelő méretű egységeket lehetett felkínálni. A potenciális magyar tulajdonosok keresletét is erősítették: 1992 második felétől megnőtt a privatizációs lízing, az MRP és az MBO módszer, a kedvezményes kamatozású E-hitel, a kárptólási jegyek privatizációs szerepe. Az 1993-as évre elkészült a gabona-, a tej-, majd a sütőipar decentralizációs privatizációs koncepciója. Az érintett vállalatok üzemegységeinek egy részét (például malmokat, raktárakat, sajtüzemeket) önállóan értékesítették. Az említett privatizációs technikák, illetve a tulajdonosváltáshoz kapcsolt kedvezményes pénzügyi konstrukciók (különösen az 1993-tól alkalmazott az üzemegységek megvásárlásához, újrahasznosításához nyújtott ún. reorganizációs célú kamattámogatás) alkalmazásával a tulajdonosváltás részleges sikerrel járt a decentralizációs privatizációs által érintett szakágazatokban. A gabonaipar esetében főleg a malmok találtak gazdára, a tejipar több üzemegysége (például sajtüzem) is elkelt, akárcsak a sütődék jelentős hányada. Majd a hűtő- és a konzervipar iránt is fokozódott az érdeklődés. Az 1995-ös év közepéig (részben a cégek egy részének csődbe kerülését követően) a húsipari és baromfiipari tulajdonosváltás is nagymértékben előrehaladt.

2.1.2.2. A tulajdonosváltás eredménye

A privatizációs folyamat jelentős változásokat hozott az élelmiszeriparban, s hosszabb távon is meghatározó jelentőségű. Az eddig lezárult tulajdonosváltás a vállalatok összes jegyzett tőkéjének több mint felét érintette. Az állami tulajdon hányada jelentősen visszaszorult. Az élelmiszeripar egészét tekintve az ma már 40 százalék alatt van. A külföldi tulajdon aránya több, mint 50, míg a magyar magántulajdoné 10-12, a szövetkezeti tulajdoné 3-4 százalék. Az összes privatizációs bevétel csaknem fele az élelmiszeripari vállalatok értékesítéséből származott. Az élelmiszeripari privatizáció, illetve az ott bekövetkezett egyéb változások a számszerű eredményeken túl sok pozitív hatással jártak. Nemcsak az állam tulajdonosi részesedését sikerült jelentősen visszaszorítani, hanem más előremutató változások is bekövetkeztek.

Annak ellenére, hogy sok vállalat gazdálkodási problémái továbbra is megoldatlanok, s több vállalati monopolhelyzet (például növényolajipar) is átöröklődött a tulajdonosváltás nyomán a korábbinál sokkal változatosabb összetételű élelmiszeripari üzemrendszer bontakozik ki Magyarországon. **A cégek száma növekedett, a vállaltszerkezet koncentráltasága oldódott.** Ez azonban egyéb (a tulajdonosváltástól persze nem független) tényezőkkel is magyarázható. Egyrészt a korábbi koncentrált élelmiszeripari nagyvállalatok fokozatosan decentralizálódtak (s részben privatizálásra kerültek). Másrészt a mezőgazdasági nagyüzemek és az 1992-es Szövetkezeti Törvény szerinti szövetkezetté átalakult általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek feldolgozó üzemei

nagyszámban önállósultak. Harmadrészt a magyar és/vagy külföldi tőkével új vállalkozások jönnek létre. Végezetül a takarmányipar 1992-től élelmiszeriparnak minősül. **A korábbinál színesebb élelmiszeripari üzemszerkezet formálódik.** Az egészen nagy (esetenként nemzetközi mércével is számottevő méretű - pl. növényolajipari, húsipari) egységek mellett a közepes és kisebb méretű (lokális szerepű) feldolgozó szervezeteknek is komoly szerepük van.

A magyar élelmiszeripar egyik része (akárcsak a nyugati országokban) néhány multinacionális cég (például Unilever, Nestlé) birtokában lesz. Ezek a (nemzetközi mércével nem feltétlenül nagyméretű) versenyképes vállalatok a belföldi piac mellett esetenként exportra is termelnek. A nemzetközi piaci folyamatokról pontos ismereteik vannak és önálló, kiforrott marketing stratégiával és módszerekkel rendelkeznek. **Az élelmiszeripar másik része** (nemzetközi mércével) kis- és közepes méretű szervezetekből fog állni. Ezek a mostani feldolgozó vállalatokból (azok részekre bomlása, karcsúsítása nyomán) jönnek létre, de néhány mezőgazdasági üzem által létesített (például ivóvízgyártó, gyümölcsfeldolgozó) üzem is megközelítheti ezt a méretet. Ezek az élelmiszeripari vállalkozások szorosan kapcsolódnak a hazai és külföldi kereskedelmi hálózatokhoz, rá lesznek utalva azok marketing ismereteire és integrációs szolgáltatásaira. A közeljövőben főleg a külföldi érdekeltségű tapasztalt és tőkeerős kereskedelmi szervezetek töltenek be ilyen integrációs szerepet. **Az élelmiszeripar harmadik része** kisebb, helyi jelentőségű (mezőgazdasági cégek szervezte, önkormányzati, magán) feldolgozó egységekből tevődik össze. Ezek néhány saját üzleten keresztül vagy regionális szerepű kereskedelmi vállalkozáshoz kapcsolódva, illetve helyi forgalmazó vállalkozásokon keresztül értékesítik termékeiket. A piaci mozgásokról szóló információkra, alapvető marketing ismeretekre és szolgáltatásokra erősen rá lesznek utalva.

2.2. Az élelmiszer-gazdaság reálfolyamatai

A magyar mezőgazdaság még mindig fontos szerepet játszik a nemzetgazdaságban, bár jelentősége fokozatosan csökken 1986 óta. A mezőgazdaság teljesítménye visszaesett, amelyet jól mutat arányának csökkenése a különböző gazdasági jelzőszámokban (lásd 5. táblázat). A vizsgált időszak alatt a mezőgazdaság aránya csökkent a GDP-ben, a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottakon belül, valamint a mezőgazdasági beruházások aránya az összes beruházáson belül. Paradox módon a mezőgazdasági export aránya az összes exporton belül végig 21 százalék fölött maradt, sőt a kritikus 1991-1992 években még növekedett is az export értéke. A termelés csökkenése azonban 1993-tól már elérte az exportot is, ezért az export értéke és aránya csökkent. A folyamatok eredményeképpen a hazai mezőgazdaság súlya jelentősen közeledett a fejlett országokban szokásos arányokhoz. Az Európai Unió átlagában 1994-ben a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből 1,8 volt, míg a foglalkoztatásban 5,4 és az exportban 8,4 (EC [1996]). Az egyes tagországok között természetesen jelentős különbségek vannak. A déli országokban nagyobb a

mezőgazdaság súlya mint a fejlettebb északi társaikban. Az agrárélexport aránya azonban Dánia, Hollandia, Írország és Spanyolország esetében eléri sőt meghaladja a hazai arányokat.

5. táblázat: A mezőgazdaság fejlődését jelző fontosabb mutatók 1990-1995 között

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
GDP*	-3,3	-11,9	-4,3	-2,3	+2,0	+1,0
Mezőgazdaság bruttó termelése*	-4,7	-6,2	-20	-6	+2	+0,7
Mezőgazdaság aránya a GDP-ben	12,5	8,6	7,3	6,4	6,3	6,2
Mezőgazdasági export aránya	24,3	26,6	25,1	22,3	21,8	22
Mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	17,5	15,8	13,5	10,1	6,7	6,5
Mezőgazdasági beruházások aránya	11,5	4,3	2,9	3,1	2,9	3,9

* előző év=100

Forrás: Az élelmiszergazdaság 1990-1995. évi fejlődése. KSH, Beruházások 1990-1995. KSH

Az előbb jellemzett folyamatok háttérében a mezőgazdasági termelés hasonló változása áll. A mezőgazdasági termelés 1989-1993 között folyamatosan csökkent mintegy 33 százalékkal. A mezőgazdaság bruttó termelési értéke 1995-ben 1976-1985 közötti évek átlagának 71 százalékát tette ki. A mezőgazdasági termelés csökkenése 1991-et kivéve meghaladta a GDP visszaesését. A mezőgazdasági termelés ilyen arányú csökkenését számos elemző a nagy világválsághoz hasonlítja (például Harcsa-Kovács-Szelényi [1995]). A kép árnyalásához azonban hozzátartozik, hogy ez esetben nem beszélhetünk sajátosan magyar jelenségről, hiszen valamennyi poszt-socialista országban hasonló folyamatok mentek végbe⁴. Sajátos módon a korábban leginkább piacnak tartott magyar mezőgazdaságban volt legnagyobb a visszaesés. Ez azonban összefügg az adott ország mezőgazdasági potenciáljával és a kiinduló helyzettel. A nagyobb potenciálú mezőgazdaságokban nagyobb csökkenés volt tapasztalható, mint Bulgária, Lengyelország és Magyarország esetében.

A mezőgazdasági termelés általános visszaesése mögött a két főágazat eltérő teljesítménye állt. A **növénytermesztés** termelése jelentősen hullámzott, ami csak kisebb részben függött össze az időnként és régióként jelentkező aszályal. Azt elsősorban az magyarázza, hogy a megművelt terület mintegy negyedén-harmadán továbbra sem megfelelő a technológiai színvonal. A gazdaságok, kényszerű takarékoság miatt, a szükségesnél kevesebb jó minőségű vetőmagot használnak, és a talajerő-utánpótlás, a gyomirtás elmaradt a kívánatostól. A növényegészségügyi helyzet és a gépállomány műszaki színvonala romlott, ezért a betakarítási, tárolási és szállítási veszteségek is nőttek. Az utóbbiak nemcsak a termés csökkenéséhez vezettek, hanem annak minőségét és piaci értékesíthetőségét is rontották.

A kertészeti termékek előállításával foglalkozók fő gondja maradt a termelés technikai, technológiai színvonalának kiegyensúlyozatlansága, a tőkehiány miatt a termelés minőségi elemeinek (például öntözés, gyomirtás) elhanyagolása, az agrárpiacépítés késlekedése okán a kiszámítható piaci

viszonyok és a piacok átláthatóságának hiánya. A szántóföldi kultúrákhoz hasonlóan a kertészeti ágazatokban is problematikus a növényegészségügy helyzete.

A növénytermesztésben a termelés hullámzása mellett az egyéni gazdaságok elötörése is megfigyelhető. A korábban kizárólag nagyüzeminek tekintett kultúráknál, mint a gabonafélék, a hüvelyesek, az ipari növények, a szálás és lédús takarmányok esetében az egyéni gazdaságok jelentősen növelték a termelésüket.

Az **állattenyésztés** termelési értéke drasztikusan csökkent. Az állatállomány átlagban több mint egy harmaddal esett vissza 1990-1993 között, különösen nagy volt a csökkenés a szarvasmarha, a sertés és a juh esetében. Az elmúlt két évben azonban az állomány csökkenésével szemben annak stabilizálódása, illetve (leszámítva az eddig növekvő tyúkállomány mérséklődését) bizonyos növekedése figyelhető meg.

Az állattartás tulajdonosi szerkezete is jelentős változáson ment keresztül. Az egyéni gazdálkodók részesedése nőtt, főképp a sertés és a juhtartásban. Ez többnyire azzal magyarázható, hogy az egyéni gazdaságokban kisebb mértékben esett vissza az állatállomány mint a nagyüzemekben. Az országban folyó sertéstartás színvonala azonban nagyon egyenetlen. A legkorszerűbb (számítógép irányítású) módszerek mellett a hagyományos (sokszor meglehetősen egyszerű) módszerek is megtalálhatók. A tartástechnológia feszültségei ellenére a biológiai alapok biztosítottak: a korszerű fajták és tenyésztési vonalak hozzáférhetőek. Mindent egybe vetve azonban a sertéshús minősége, a húskihozatali mutatók elmaradnak a nemzetközi színvonalától és nagyon hullámzóak. A gazdaságok mérete szerint az állatok majd 3/4-e a nagyméretű egységekben található. Aggasztó, hogy a telepek 70 százaléka felújításra, 30 százaléka pedig teljes rekonstrukcióra szorulna. Jelentős az üresen álló telepek száma, a működők kihasználása 1995-ben 75 százalékos volt.

A tyúkfélék esetében az előbbi állattenyésztési területekkel ellentétes tendenciák rajzolódtak ki. A takarmányárak gyors emelkedése miatt a nem kielégítő hatékonyságú termelés csökkent az 1994-1995-ös gazdasági év dinamikus növekedése után. A gazdasági társaságok növelték részesedésüket az állományból, míg a szövetkezetek és főként az egyéni gazdálkodók hányada visszaesett. Azonban így is az állatok 47 százalékát a kisgazdaságokban tartották.

Az 1989 és 1995 közötti időszakban a mezőgazdaság volt a legnagyobb **munkaerő-kibocsátó**, az agrárgazdaságban több mint 400 ezerrel csökkent az aktív keresők száma. A mezőgazdaságban **foglalkoztatottak** száma 1995-ben 176 ezer fő volt, amely mindössze 26 százalékát tette ki az 1989-es szintnek. Ez egyrészt a melléküzemágak leépülésével magyarázható, másrészt a mezőgazdasági termelés elbizonytalanodásával és a gazdaságok eltartó képességének gyengülésével összefüggő létszámleépítés is jelentős volt, végül pedig azzal függ össze, hogy az új szövetkezeti törvényben már nem szerepel a tagok foglalkoztatottsági kötelezettsége.

⁴ A kelet-európai országok mezőgazdaságának átalakulásával kiterjedt irodalom foglalkozik. Néhány munka ezek közül Csáki [1994], Johnson [1996] Lukas [1995, 1996], OECD [1993, 1996].

A mezőgazdasági **beruházások** már a nyolcvanas években csökkenésnek indultak. A kilencvenes évek elején tovább szűkült a beruházások volumene, azok kritikus szintre süllyedtek. A feszültségek hatására megnövelték a beruházások költségvetési támogatását. Így azok az 1993-as mélypont után fokozatosan nőttek. A növekedés ellenére a beruházások teljesítményértéke 1995-ben alig haladta meg az 1989-es értéket 50 százalékát.

A mezőgazdaság vállalalkozói eredménye már 1990-ben nagymértékben visszaesett (lásd 6. táblázat). Ebben a piacok átrendeződése, az agráröllő kedvezőtlen alakulása, a pénzügyi feltételek szigorodása és az aszály játszott főszerepet. A mezőgazdaság feszültségei 1991-ben tovább erősödtek. Ekkor a veszteség 7-ről 31 milliárd forintra nőtt, a szervezetek 55%-a, ezen belül a szövetkezetek kétharmada veszteséges lett. A mezőgazdasági üzemekben képződött nyereség 21 milliárdról 10 milliárd forintra csökkent. A jövedelmezőség romlásába az is belejátszott, hogy a melléküzemágak tevékenysége, amely a nyolcvanas évek végén a mezőgazdasági nyereség 50 százalékát adta, 1990 és 1993 között több mint 50 százalékkal mérséklődött.

6. táblázat: A mezőgazdasági szervezetek pénzügyi eredménye 1989-1994 (milliárd forint)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Nyereség	26,8	20,7	9,9	3,2	7,8	12
Veszteség	2,5	7,4	30,8	43,5	24,4	8
Egyenleg	24,3	12,3	-20,9	-40,3	16,6	4

Forrás: A Magyar Tudományos Akadémia ajánlásai az agrárgazdaság fejlesztésére

A mezőgazdaság pénzügyi, jövedelmi helyzete 1992-ben tovább romlott, és ez a folyamat 1993-ban sem torpant meg. A cégek kétharmada zárta veszteséggel az évet, köztük nagyobb és kisebb gazdaságok egyaránt előfordulnak. Az 1990-es és 1991-es esztendőben a veszteség százaléka eredt az alaptervekenységből, 30 százaléka a melléktervekenységből. Az 1992-es év végétől azonban a mezőgazdasági nagyüzemek valamennyi ágazata ráfizetéssé vált. Az 1994-es és az 1995-ös évben nőtt az eredményesen gazdálkodó szervezetek száma.

Az élelmiszeripar bruttó termelési értéke 1989 és 1993 között 22,5 százalékkal csökkent. A visszaesés nem érte el az ipari átlagot. A legjelentősebb kibocsátás-csökkenés a hús-, a tej-, a baromfi- és a tartósítóiiparban következett be. Ezek hazai és külpiaca szűkült a legjelentősebb mértékben. Az 1994-es évben részleges fordulat következett be. Ekkor az élelmiszeripar bruttó termelési értéke 6,1 százalékkal nőtt. Mind a belföldi, mind a külpiaci értékesítés növekedett. Az előbbi mintegy 3, az utóbbi 14 százalékkal. Így az élelmiszeripari szakágazatok nagy részében megindult a készletek leépítése. A baromfiipari, a konzervipari és az édesipari termékek hazai értékesítése több, mint 10 százalékkal növekedett. A tejipar és a sütőipar belföldi eladásai viszont tovább szűkültek. Jelentősen bővült egyebek mellett a baromfiipar, a konzervipar, a sütőipar, a boripar exportja. Az exportban meghatározó súllyal szereplő húsipar, növényolajipari kivitele azonban mérséklődött. Az 1994. évi

6,1 százalékos növekedéshez képest 1995-ben 3 százalékra mérséklődött az élelmiszeripar bruttó termelésének növekedési üteme. Ennek ellenére most is az élelmiszeripar volt az ipar legnagyobb ágazata, az ágazatból került ki az ipari termelés 22-23 százaléka. A kivitel majd 22 százalékos bővülése volt a növekedés motorja, egyidejűleg a belföldi eladások mérséklődtek. A teljes ipari export 13 százaléka esett az élelmiszeriparra. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés 1995-ben 10-11 százalékkal nőtt. Figyelemre méltó, hogy az élelmiszeripar termelési szintje 1995-ben az 1989. évi 92 százalékát érte el. Ugyanez a mutató az ipar egészében 79,9 százalékos, a feldolgozóipar esetében 77 százalékos. Az 1995-ös évben a különféle méretű élelmiszeripari vállalkozások termelésének alakulása eltért a megelőző 3-4 évben tapasztaltaktól. Korábban a 20 főnél kisebb és a 20-50 fős cégek kibocsátása emelkedett a leggyorsabban, a 300 főnél nagyobb vállalkozásoké csökkent vagy stagnált. 1995-ben csak a közepes méretű szervezetek termelése bővült, a kis és nagy cégeké csökkent. A jelek szerint több szakágazatban, így például a sütő-, a bor-, a tésztagyártásban az adott piaci, pénzügyi-finanszírozási feltételek mellett a kisvállalkozások növekedési lehetőségeik határához értek.

Az élelmiszeripar 1995-ben közel 142 ezer főt foglalkoztatott, amely mintegy 30 százalékkal kevesebb mint 1989-ben. Az összes foglalkoztatott mintegy 5 százaléka talált megélhetést az élelmiszer-feldolgozásban. Amiatt, hogy az elmúlt években a mezőgazdaság volt az egyik legjelentősebb munkaerőkibocsátó, 1995-ben a regisztrált munkanélküliek 20 százaléka (mintegy 110 ezer fő) az agrárágazatból került ki. Az újonnan munkanélkülivé válóknak viszont már csak a 15 százaléka dolgozott korábban az agrárszektorban. Az élelmiszer-gazdaság további nagyobb mértékű létszámcsökkenésével nem kell számolni. A tartósan munka nélkül levők jelentős hányada azonban a falusi lakosságból kerül ki.

Az élelmiszeripari szervezetek beruházásai 1991-ig mérséklődtek, 1992-től azonban élénkülés mutatkozott. Ennek ellenére jelentősek a hiányok az élelmiszerfeldolgozás infrastruktúrájában (hűtők, tárolók stb.) és a meglévő eszközök sem mindig korszerűek. A beruházás-élénkülés, az 1991 és 1994 közötti élelmiszeripari beruházások döntő hányada a külföldi befektetők által megvásárolt szervezetekre, szakágazatokra koncentrálódik. A beruházások teljesítményértéke folyó áron az 1991. évi 7,8 milliárd forintról 1995-re 45 milliárd forintra nőtt.

Az élelmiszeriparban az egyes szakágazatok és vállalatok eredményalakulása nagyon differenciált. Bizonyos szakágazatokban (főként a hazai értékesítésre koncentráló sör-, szesz-, sütőiparban) az előző éveknél 1992-ben nagyobb nyereség keletkezett, míg másokban (a legjelentősebb zavarokkal küszködő hús-, baromfi- és konzerviparban) sokmilliárdos veszteség halmozódott fel. Az eredményromlás háromnegyede 1989 és 1991 között a keleti kivitel összeomlása miatti exportvisszaeséssel volt magyarázható. 1992-ben azonban már nagyobb részt a belföldi értékesítéshez kapcsolódott, ekkor ugyanis a belföldi eladások eredménytartalma csökkent. Bár az 1992 végétől megindult, majd 1993-ban folytatódott áremelkedések javítottak az élelmiszeripar pozícióin, a helyzet lényegileg ebben és az 1994-es és az 1995-ös esztendőben sem változott meg.

A **mezőgazdasági termékek felvásárlása** termelésüknél is nagyobb mértékben zuhant (lásd 7. táblázat). Az 1994. évi eladások mennyisége csupán mintegy a felét tette ki a négy évvel korábbinak. A kereskedelem és a feldolgozóipar vásárlásainak visszaesése összességében 1994-ben sem torpant meg. A mezőgazdasági termékek **felvásárlása** hosszú évek után 1995-ben 15 százalékos emelkedést jelzett. Ezen belül a növényi termékek felvásárlása nagyobb mértékben (25,9 százalékkal) növekedett, mint az állati termékeké (4,3 százalék) és az élőállatoké (13,3 százalék). Az élelmiszerek, szeszesitalok és dohányárak **belföldi értékesítése** 1995-ben is mérséklődött.

7. táblázat: A mezőgazdasági termékek értékesítésének volumenindexei (előző év 100%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Növénytermesztési és kertészeti termékek	86,3	89,3	95,9	67,6	106,8	125,9
Élő állatok és állati termékek	93,8	81,2	80,6	82,1	89,6	108,7

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A mezőgazdasági termékértékesítés annak ellenére zuhant, hogy a felvásárlási árszínvonal 1989 és 1995 között több mint két és félszeresére emelkedett. Ez a növekmény elmaradt az ipar belföldi értékesítésében kimutatható áremelkedésétől, amely 3,6-szeres volt. Az agrárrolló tehát a vizsgált periódus alatt jelentősen kinyílt (lásd 8. táblázat). Azonban meg kell jegyezni, hogy az agrárrolló nyílása az 1989-1992 közötti időszakra tehető. Különösen az 1991-es év volt kedvezőtlen a mezőgazdaság számára, amikor a felvásárlási árak 1 százalékos csökkenésével szemben az ipari kibocsátás több, mint 30 százalékkal drágult. Az agrárrolló 1993 és 1995 között zárult, a mezőgazdasági felvásárlási árak nagyobb mértékben nőttek, mint az ipari termékek ára.

8. táblázat: Az agrárrolló alakulása 1990-1995 között (1989=100)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ipari árak	145,5	192,2	208,3	250,0	295,2	361,9
Mezőgazdasági árak	128,5	127,3	138,3	163,8	204,6	259,9
Agrárrolló	113,3	151,5	150,7	152,6	144,2	139,2

Forrás: Az élelmiszergazdaság 1995. évi fejlődése. KSH

Az agrárrolló alakulását úgy is lehet értékelni, hogy az ártámogatások megszüntetése, és az árak liberalizálása jelentősen hozzájárult a piaci árviszonyok kialakulásához a mezőgazdaságban. Nemcsak az ipar és a mezőgazdaság közötti ártorzulásokat szüntek meg, hanem a mezőgazdaságon belüli ártorzulások is. Korábban ugyanis a növénytermesztési termékek árai relatíven olcsóbbak voltak az állattenyésztés termékeinek áraihoz képest, amely elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az állattenyésztés költségei még elviselhetőek legyenek. Az első két év után tehát helyreálltak az árviszonyok, amelyet az ipari és a mezőgazdasági árak egymáshoz közeli alakulása jelez.

Az élelmiszer-gazdasági **export** értéke 1989-1995 között hullámzóan alakult, 1992-ig folyamatos emelkedés, majd egy jelentős visszaesés után újra fokozatos növekedés figyelhető meg.

Értékben 1991-ben és 1992-ben rekordot ért el a fejlett országok irányába jelentős mértékben elmozduló kivitel, ám annak mennyisége kisebb lett.

9. táblázat: Az élelmiszer-gazdasági külkereskedelem alakulása (millió USA dollár)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Export	2267	2382	2636	2653	1974	2314	2898
Import	710	735	627	660	800	1078	1001
Egyenleg	1557	1647	2009	1993	1174	1236	1896

Forrás: NGKM, IKM

1993-ban komoly mennyiségi és értékbeni visszaesés történt. Ez az Európai Unióval, az EFTA-val és a visegrádi országokkal megkötött egyezmények ellenére következett be. Paradox módon az Európai Unióval való kereskedelemben akkor csökkent az export értéke amikor valamilyen könnyítést sikerült elérni (Halmai [1995]). A többi kelet-európai országgal szemben Magyarországnak a társulási szerződés után is sikerült megőriznie pozitív agrárkülkereskedelmi egyenlegét az Európai Unióval szemben. Az Európai Unió a kereskedelmi akadályok lebontása után alacsony bázisról ugyan, de erőteljesen növelte exportját hazánkba.

Az 1994-es évben az export növekedésnek indult. Az agrárcikkek **kivitelének** növekedése, dollár értékben számolva 15-16 százalék volt. Az 1994-es évben a külpiazi feltételek előnyösek voltak: a mezőgazdasági cikkek árai emelkedtek, a nemzetközi konjunktúra hatására nőttek a nyugat-európai eladások és a keleti (FÁK) kivitel is bővült. Az exportot megalapozó hazai áru kínálat továbbra is szűkös maradt, a növénytermesztés javuló 1994. évi teljesítménye azonban sekentőleg hatott a kivitelre. Akárcsak az év közben megemelt exportszubszenciós összeg. Az élelmiszer-gazdasági kivitel több, mint 2/5-e az EU-ba, 1/8-a az EFTA és csaknem további 2/5-e a volt szocialista államokba került. Ez némi elmozdulást jelent a kelet-európai piacok irányában. Az 1995-ös évben folytatódott az agrárexport 1994-ben megkezdődött növekedése, a kivitel volumene 20 százalékkal nőtt, az a teljes export 22 százalékát tette ki. Az agrárágazat exportjának értéke 1995-ben megközelítette a 3 milliárd dollárt, a szektor külkereskedelmi forgalma közel 2 milliárd dolláros aktívumot mutatott. A behozatalban főként a relációs szerkezet változott meg (nőtt a fejlődő államokból származó élelmiszerimport), a kivitelben a relációs és a termékszerkezet is figyelemre méltóan módosult. Az agrárexport 5 százalékkal nőtt a piacgazdálkodású országokba s 39,5 százalékkal a nem piacgazdálkodású, illetve fejlődő piacú gazdaságokba (így például Közép- és Kelet-Európába). A termékszerkezet változásában szembevetendő, hogy főleg a gabonaexport többlete miatt a feldolgozatlan mezőgazdasági termékek exportjának részesedése 1995-ben számottevően megnőtt: 1994-ben a kivitel 26, 1995-ben a 34 százalékát tette ki.

A versenyképes és hatékony agrárexportot hosszabb távon megalapozó, illetve az annak bővüléséhez szükséges hazai feltételek (a tulajdonviszonyok stabilizálódása, a mezőgazdasági-

élelmiszeripari-kereskedelmi vertikális együttműködés és a pénzügyi-finanszírozási kérdések megoldása, a mezőgazdasági árualapok megléte, a termékszerkezetváltás) továbbra is problematikusak. Nem kis részben ezzel, illetve a külkereskedelem liberalizálásával magyarázható az agrárimport 1990 és 1994 közötti jelentős emelkedése. Az ország teljes **importjának** néhány (1995-ben 5,9) százalékát képviselő élelmiszer-gazdasági termékbehozatal az 1993-as és 1994-es növekedést követően körülbelül 10 százalékkal mérséklődött 1995-ben.

Az élelmiszergazdaság **költségvetési kapcsolataiban** elsősorban nem az elvonások növekedése okozott gondot, hanem a támogatások reálértékének zsugorodása. A nyolcvanas évek második felétől, egészen 1991-ig jelentősen csökkent az élelmiszer-gazdaság támogatására fordított összeg. Ezt az agrárlobby gyengülése, az ágazat hatékonysági gondjainak napvilágra kerülése, a kivitel szerkezetváltása (a hatalmas szubvencióval működtetett rubel elszámolású kivitel fokozatos megszűnése), a rendelkezésre álló források szűkülése, az árak felszabadítása magyarázta. Nominális értéken az 1987-es 90,0, az 1988-as 83,1, az 1989-es 82,3 milliárd forintról 1990-ben 62,3 milliárd forintra mérséklődött az agrárszubvenció.

A Magyar Közlöny a költségvetés végrehajtását bemutató részei alapján 1991-ben folytatódott az agrártámogatás csökkenése, ebben az évben annak összege már csak 40,5 milliárd forint volt. Az agrárszektor költségvetési támogatása 1992-ben ismét szűkült (ekkor 36,9 milliárd forint volt), majd 1993-tól kezdett nőni. Ez utóbbi évben 50,0, 1994-ben 74,3 1995-ben 73,3 milliárd forint volt a szubvenció teljes összege (lásd 10. táblázat).

Az áremelkedés miatt a szóban forgó szubvenció-emelés csak részben jelentette a támogatás reálértékének növekedését. A támogatások újbóli bővülésének az volt az oka, hogy addigra lezajlottak a földtulajdonviszonyok és a szövetkezetek átalakulásával kapcsolatos viták és megszülettek az ezzel összefüggő törvények, illetve a végrehajtás első szakasza is lezárult. De ennél is fontosabb, hogy ekkorra a mezőgazdaság átalakulásával is összefüggő termelés-visszaesés elérte az exportot és az ország devizaigénye ismét javította az agrárexport támogatási pozícióit. Ugyanakkor az alapanyagtermelés-problémái annyira kiéleződtek, hogy a termelés stabilizálása céljából és az állattenyésztés minőségi zuhanásának elkerülése miatt indokolttá vált pótlólagos erőforrások bevonása. A több éven keresztül elmaradt mezőgazdasági beruházások élénkítése is szükséges volt. A fejlesztések támogatását az 1994-es választásokra való felkészülés is befolyásolta, a korábbi kormány az előző évekhez képest nagyobb szabású beruházási, illetve reorganizációs célú támogatásokat tett lehetővé. Az előbbi prioritások az 1994-es választások utáni időszak támogatáspolitikáját is alapvetően befolyásolták.

10. táblázat: Az agrárágazat számára nyújtott támogatások szerkezete és értéke (millió Ft)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
I. NORMATÍV TÁMOGATÁSOK						
Termelési árkiegészítés és dotációból						
Aszálykár miatti kamattérítés	-	541	535	626	666	0
Kamatpreferencia	-	1225	457	0	0	0
Kedvezőtlen adottságú üzemek támogatása	-	4 583	600	0	0	0
Egyéb áthúzódó normatív term. árkiegészítés	0	0	0	0	0	194
Exporttámogatás*	23 209	26 823	22 891	25 531	40 040	45 055
II. EGYEDI TÁMOGATÁSOK						
Termelési árkiegészítés és dotációból						
Erdőkár mérséklés támogatása	100	100	100	100	100	200
Mezőgazdasági katasztrófa elhárítás	0	0	0	0	0	0
Mezőgazdasági biztosító egyesületek támogatása	-	-	0	0	1	2
III. REORGANIZÁCIÓS TÁMOGATÁS	-	-	352	1225	4 979	7 453
IV. AGRÁRPIACI TÁMOGATÁS	8 147	1003	7 301	17 176	6 692	2 475
-ebből kedvezőtlen adottságú üz. támogatása	3 735	-	-	-	-	-
V. EGYÉB VÁLLALATI TÁMOGATÁSBÓL						
Mezőgazdasági kamattérítés	1273	1034	747	398	299	212
Egyéb fel nem sorolt támogatás	134	691	162	0	31	188
VI. AGRÁRTERMELÉS KÖLTSÉGEIT CSÖKKENTŐ TÁMOGATÁS	0	0	0	0	9 909	11 620
VII. FOGYASZTÁSHOZ KAPCSOLT TÁMOGATÁS						
Fogyasztói árkiegészítés	3 860	3 493	190	118	0	0
VIII. FELHALMOZÁSI ÉS EGYÉB TÁMOGATÁS						
Melioráció, önt. fejlesztés	3 967	2 048	1402	980	1219	1446
Erdőszerkezet.korm. beruh.	418	700	652	450	572	1000
Erdői vasutak működtetése és jóléti parkerdő	-	-	-	-	-	119
Agrárinfrastruktúra	0	0	0	0	642	0
Országos Erdészeti Alap	0	0	0	0	200	0
Mezőgazdasági és Erdészeti Alap	0	0	0	2 700	4 000	3 500
MFA privatizációból	0	0	0	0	3 000	0
IX. MEZŐGAZDASÁGI FÖLDHASZNÁLAT TÁMOGATÁSA (KTM)	0	0	1405	710	1995	0
X. EGYÉB KORÁBBI, MEGSZÚNT JOGCÍMEK	25 131	1766	1227	0	0	0
ebből szocialista államközi elszámolás	25 131	1634	0	0	0	0
XI. ÖSSZES TÁMOGATÁS-FOGYASZTÓI TÁMOGATÁS NÉLKÜL	62 379	40 514	36 917	50 014	74 344	73 346

* Az exporttámogatáshoz a kivelt bonyolító vállalkozás jut hozzá.

Forrás: A Magyar Köztársaság költségvetésének végrehajtásáról, a Magyar Közlöny éves számai.

A táblázat-összeállítás metodikájában dr. Tomka Józsefné nyújtott értékes segítséget, amiért ezúton mondunk köszönetet.

Az agrár szubvenciók rendszer szerkezete a kilencvenes évek elejétől, a gazdaságpolitikai prioritások változása és a piacgazdaság megkezdett kiépítése miatt, fokozatosan átalakult. A különféle támogatási célokra fordított források aránya az évtized közepére megváltozott.

- Az agrárágazat helyzetét lényegében konzerváló folyó **ártámogatások** leépültek.

- Az agráréxport ismételt felértékelődés nyomán a **kivitel** szubvencionálása 1993 után egyre nagyobb szerepet kapott. Az össz-agrártámogatás 1993 utáni növekedésének egyik motorja az export volt. Így 1994-ben és 1995-ben a teljes támogatási összeg legnagyobb hányadát használták fel erre a célra.

- A támogatások másik fontos tétele, az elvileg piacokonform állami beavatkozást lehetővé tevő, belpiaci **intervencióra** folyósított összeg volt. Ez a kilencvenes évek elejétől alkalmazott agrárrendtartás keretében az igényektől függő mértékben került kifizetésre. A piaci intervencióra fordított támogatás, az exportszubvencióval együtt a teljes támogatás több mint felét tette ki 1994-ben és 1995-ben.

- A különféle termelési vertikumok finanszírozásának gondjait, illetve a minőségi termelés részleges összeomlását érzékelve 1994-től megnőtt a mezőgazdasági **termelési és a jövedelemkiegészítő** támogatások folyósítása. Míg azok a kilencvenes évek elején korlátozott szerepet játszottak, addig 1994-től fokozódott a jelentőségük.

- A mezőgazdaság átalakulása nyomán létrejött gazdálkodó egységek részleges felszerelése, az ágazat előregedett eszköz- és épületállománya megújítása céljából 1994-től nagyobb szerepet kapott az agrárágazat **fejlesztéseinek** támogatása, illetve az állami gazdasági és termelőszövetkezeti eszközök hasznosítására szolgáló reorganizációs szubvenció.

A magyar mezőgazdaság támogatottsági szintje mindig viták forrása az agrár- és a pénzügyi szakemberek között. A élelmiszer-gazdaság támogatottságának helyzete ugyanis korántsem olyan rossz, ahogy azt a mezőgazdasági érdekképviselők szöszöli hangoztatják. 1992-1993-ban más iparágakkal összehasonlítva a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapta a legtöbb központi támogatást, ha az összes támogatást a nettó árbevételhez hasonlítjuk. 1993-ban a mezőgazdaság exportárbevételével csaknem megegyező nagyságú, míg az élelmiszeripar exportárbevételének csaknem egynegyedét elérő költségvetési támogatást kapott. A vállalkozásoknak nyújtott támogatásokon belül a legnagyobb tételt az előbb említett exporttámogatások, valamint az agráripari és agrárpiaci támogatások adják (Varga, 1995). A magyar mezőgazdaság alkupozíciója a költségvetésen belül még a legkritikusabb években sem volt rossznak tekinthető a többi iparághoz képest.

A mezőgazdasági támogatásokat az úgynevezett PSE mutató (Producer Subsidy Equivalent) segítségével hasonlíthatjuk össze a fejlett országokéval. Az OECD számításai szerint 1987-1992 között a fejlett országokban a mezőgazdasági támogatások mértéke 49-43 százalék között mozgott.

Az egyes országok között jelentős eltérés van, a PSE mutató értéke 1992-ben 3-71 százalék között szóródott. Magyarországon a vizsgált időszakban a PSE mutató 44 százalékról 8 százalékra csökkent. A korábbi OECD átlaghoz közelítő érték tehát Ausztrália és Új Zéland szintje közé esett vissza. A nyolcvanas évek értékeit a hazai agrárkörökben vitatják, Mészáros-Spitálszky (1993) számításai erre az időszakra, alacsonyabb számokat mutattak, 1987-re 32 százalékot, míg 1992-re 5 százalékot. Az eltérések módszertani különbségekre vezethetők vissza. Ha Csehország és Lengyelország adataival vetjük össze a magyar mezőgazdaság támogatottsági szintjét akkor a támogatás leépítési program befejeződése után 1994-re mindegyik országban 20 százalék körül volt a PSE mutató értéke (OECD [1996]).

A mezőgazdaság támogatottságát más módszerrel is mérhetjük, összevethetjük az összes mezőgazdasági támogatást a GDP-vel. A fejlett országok esetében 1988-1992 között a mezőgazdasági támogatások aránya a GDP-hez képest csak kis mértékben változott. Az egyes országok támogatottsági szintje ebben az esetben is jelentősen különbözik egymástól, 0,1-2,7 között szóródott. A magyar adatok némi meglepetést keltenek az előzőekhez képest, ugyanis 1988-ban a fenti mutató értéke 5,8 volt, amely több mint 2,5-tel haladta meg az OECD átlagot⁵. A támogatásleépítési program hatására 1992-ben a támogatottsági mutató értéke 1,6 volt szemben az OECD átlaggal, amely 2,1-et mutatott. Meg kell jegyezni azonban, hogy az OECD országok között is jelentős szóródás lehetett tapasztalni, például az Egyesült Államokban ez az érték 1,5, míg Kanadában 2,3 volt. Magyarország 1992-ben tehát a fejlett ipari országok átlagánál kevésbé támogatta mezőgazdaságát. Ha azonban a fejlettség szempontjából hasonló fokozatú országokkal vetjük össze magunkat, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ott általában adóztatják a mezőgazdaságot (Schiff-Valdes [1992]).

⁵ Mi a magyarázat arra a paradoxonra, hogy a PSE mutatók a magyar mezőgazdaság alacsony támogatottsági szintjét mutatják, ugyanakkor a GDP arányában ezek az értékek jóval magasabbak. Az eltérés a két módszer támogatottságokat számbavevő különbségeiben abban rejlik. A PSE mutató ugyanis nem tartalmazza explicit módon az export támogatásokat és az adó kedvezményeket (Világbank, 1994). Mivel az export támogatások az összes agrár támogatásnak több mint a felét teszik ki, ez nagyrészt lefedi a kétféle módszerrel kapott eredmény közötti különbséget.

3. Az élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezők

3.1. Termelési tényezők

3.1.1. Mezőgazdasági nyersanyag-termelés

A kilencvenes években a feldolgozóipar és a kereskedelem mezőgazdasági nyersanyag-beszerezése akadozott, a mezőgazdasági termékkínálat nem volt megfelelő. Ez az élelmiszer-gazdaság egésze hatékonyságát és piaci lehetőségei kihasználását rontotta. A mezőgazdasági alapanyag-kínálat és -beszerzés gondjainak különféle, egymással összefüggő, a gazdasági környezet kedvezőtlen alakulására visszavezethető okai voltak.

- A mezőgazdasági szervezetek vállalkozói eredménye az évtized elején nagymértékben csökkent. Ebben a piacok átrendeződése, az agrárrolló kedvezőtlen alakulása, a pénzügyi feltételek szigorodása, a gazdaságok kiéleződő hatékonysági feszültségei játszottak főszerepet. A jövedelmezőség romlásába az is belejátszott, hogy a mezőgazdasági szervezetek nyereségének korábban mintegy felét adó melléküzemági tevékenység rohamos mértékben leépült, illetve e profilok kiváltak az anyaszervezetből. Az 1992-es évben a mezőgazdálkodással foglalkozó vállalkozások 2/3-a veszteséges volt.

- Miközben a mezőgazdasági üzemek nagy részében elmaradt a tőkepótlás, a kárpótlási és a szövetkezeti átalakulási törvények végrehajtása, az üzemrendszer és a gazdálkodási viszonyok elbizonytalanodása miatt az ágazat folyamatos jövedelemkivonást szenvedett el. A mezőgazdaság tőkevonzó képessége (épp a labilis gazdálkodási viszonyok miatt) romlott. Ez az üzemrendszer átalakulása és tulajdonosváltása előrehaladtával sem javult nagyobb mértékben (Sipos [1995]). Az agrárszektor igényeihez illeszkedő pénzügyi formák kialakítására csak kezdeti lépések történtek. A szektor rövid és hosszú távú hitelezése gyakorlatilag megoldatlan maradt (Spéder-Várhegyi [1995]). A mezőgazdasági üzemrendszer labilitása, a pénzügyi és finanszírozási problémák okán a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolatrendszerében állandósultak a feszültségek (Szabó [1993]). A mezőgazdaságban a gyenge tőkeellátottság miatt súlyos pénzügyi problémák mutatkoztak. Az 1993-as és az 1994-es évre az agrárágazatban állandósultak a pénzügyi-finanszírozási gondok. Ez sokhelyütt kényszerű takarékosághoz vezetett (minőségi vetőmag és minősített tenyészállatok korlátozott felhasználása, a talajerőutánpótlás és a gyomirtás részleges elmaradása, a takarmánygazdálkodás igénytelenebbé válása, a műtrágyázás kedvező környezeti hatással is járó csökkenése stb.) Az előbbieket miatt nemritkán romlott a mezőgazdasági nyersanyagok minősége, mennyisége pedig csökkent.

Az 1994-es év elejére mintegy 6-700 mezőgazdasági üzem került csődeljárás alá. A termelészövetkezetek 40-45 százaléka, az állami gazdaságok körülbelül 1/3-a jutott csődbe vagy csődközeli helyzetbe. A csődök kezelése több problémát vetett fel. Így azt, hogy a csődegyezségek létrehozása (illetve azok végrehajtása) általában több, a vállalkozás szempontjából nélkülözhetetlen eszköz értékesítését követelte meg. A tömeges csőd és felszámolás miatt a banki követelések biztosítékként szereplő ingatlanok és eszközök széleskörű leértékelődése következett be. Ez a felszámolás kimondásával vezetett különösen súlyos helyzethez. Ekkor olyan nagyértékű eszközök (épületek, gépek, telepek) kerültek eladásra (nemritkán egyszerre, tömegesen), amelyek iránt csak korlátozott volt a fizetőképes kereslet és így azok ára nagyon alacsony lett.

A mezőgazdasági üzemek eszközállománya beruházási oldalról nem volt komolyabban leterhelt. 1992/1993 táján az állótőke 9-10 százalékát terhelte kölcsön. Ennek ellenére a képződő források alacsony szintje miatt a törlesztés és a kamatterhek súlyos gondot okoztak. A vállalkozások erejét nagymértékben lekötötte, eszközállományát pedig leterhelte a működéshez szükséges forgóeszközök külső forrással való finanszírozása. Így 1993-ig állóeszköz-beszerzésre alig került sor. Az elmaradt fejlesztési ráfordítások összege ekkor 70-100 milliárd forintot tett ki. Egyidejűleg a forgóeszköz-szint a minimálisra süllyedt. Mindez akkor következett be, amikor a szerkezeti, szervezeti és tulajdoni átalakulás maga is pótlólagos forrásokat igényelt volna (Sipos [1995]). A likviditási gondok szorításában a képződő amortizáció növekvő részét a folyó kiadásokra fordították a gazdaságok. Az 1993 végéig végrehajtott mezőgazdasági befektetések inkább esetiek voltak, s nem távlatos célokat követtek. Az állóeszközök nettó és bruttó értékének aránya tovább romlott, és 50 százalék körüli szintre esett le.

- A kárpótlási és a szövetkezeti törvények végrehajtása nyomán a földtulajdon és a földhasználat erősebben elvált egymástól. Ez megnehezítette a mezőgazdasági vállalkozások alapítását és a meglévők hatásos működését, tartós berendezkedését. Akárcsak a földtörvény, amely tiltja, korlátozza a tulajdonszerzést, s a bérletre is legfeljebb tízéves időt enged meg. A szövetkezetek és az állami gazdaságok átalakításának gyakorlata nem segítette elő a túlzott méretű mezőgazdasági nagyüzemek ésszerű tagolódását. Ellentmondásos volt a termelészövetkezeti vagyon nevesítése. Az állami gazdaságok átalakulása és tulajdonosváltása is lassan haladt. A szövetkezeti vagyonmegosztás, az eszközök külön értékesítése okán a könnyebben mobilizálható vagyontárgyak (kis- és közepes teljesítményű gépek, járművek) kikerültek a nagyüzemből. Így ott bizonyos profilkok működtetése veszélybe került. (Például a takarmánygazdálkodás meggyengülésével az állattartás.)

-A piacépítés, a piaci intézmények létrehozása terén is korlátozott eredmények születtek (Lányi-Fertő [1993]). Ez hozzájárult a gyakori részpiaci zavarokhoz, a piac koordinátlanságához. A mezőgazdasági egységek piacra lépése megnehezült, a szereplők számára áttekinthetetlenek a részpiacok (Szabó [1993]). Az agrárpiaci rendtartásról intézkedő törvény alapján működő piacszabályozási rendszer sem tudta jól betölteni funkcióját. Az agrár részpiacok információs rendszere kialakulatlan volt (Halmai [1992]).

- A mezőgazdasági és az élelmiszeripari szervezetek kapcsolatrendszerének részleges szétzilálódása következett be. Egyrészt emiatt beruházások maradtak el (például a felvásárlás akadozása, csökkenése miatt nem hajtottak végre gépcserét), másrészt a minőségi (és jövedelmező) termelés megnehezülése a fejlesztésekhez szükséges forrásképződést is akadályozta. A termékvertikumok szereplői pénzügyi és piaci problémái miatt széles körben széthullottak az élelmiszertermelési láncok. A szükséges pénzáramok akadozása (termeltetés, a vertikumok láncszerű finanszírozása) miatt sem megfelelő minőségű, sem megfelelő ütemezésű és összetételű mezőgazdasági alapanyag nem állt rendelkezésre. A növényvédelem és az állattartás színvonalának, részben az előbbiekkal összefüggő, már említett romlása, miatt az élelmiszerfeldolgozás minőségi színvonala is esett.

Az élelmiszeripari vállalatok mellett az átalakulás alatt álló mezőgazdasági nagyüzemek is felhagytak a különféle vertikumok szervezésével. Emiatt 1993-ig több százezer kistermelő esett ki az árutermelésből. A korábbi kereskedelmi megoldások, szervezetek helyére csak lassan léptek újak, így a mezőgazdasági termelők jó része távolabb került a piactól, mint korábban volt. Sokszor már nem a piacok szűkösége, hanem a rendelkezésre álló jó minőségű árualapok hiánya volt az agrárszektor csökkenő értékesítésének oka. Az élelmiszer-gazdaság koordinációs rendszerének szétesésében nagy szerepe volt több élelmiszeripari szakágazat (konzerv-, hús-, baromfiipar) pénzügyi krízisének.

- A fenti folyamatok következtében a mezőgazdasági üzemek tetemes hányada 1992/1993-ra hitelképtelenné vált. A kereskedelmi bankok a labilis helyzetű, pénzügyi gondokkal küszködő agrárszektor szervezeteit nagy kockázatú adósnak tartották. Ezt alátámasztotta, hogy az üzemszervezetek átforgalmazása nyomán a mezőgazdasági partneri kör áttekinthetlenné vált. A bankok egy része igyekezett kivonulni az élelmiszer-gazdaság finanszírozásából. Amiatt, hogy a bankok elvesztették mezőgazdasági kapcsolataik jó részét, az üzemszervezetek és a partneri kör részleges tisztulása ellenére, a legutóbbi egy-két évben sem tudták újjászervezni agrárfinanszírozásukat. Most már pedig létezik egy olyan széleskörű vállalkozói kör, amelyik a jövőt építő módon, tudatosan alakítja fejlesztéseit. A mezőgazdasági igényeihez igazodó pénzügyi és hitelrendszer hiánya is akadályozta az együttműködést. A mezőgazdaság hosszú távú (beruházási) hitelezésének elengedhetetlen feltétele a földjelzálog-hitelezés és intézményei kialakítása is késlekedett. A földtulajdon bizonytalansága ugyancsak fontos gátja volt a mezőgazdasági üzemek hitelhez jutásának.

- A kilencvenes évek elején a mezőgazdaság által a költségvetés részére befizetett összegek 90 százaléka a fogyasztáshoz kapcsolt adókból, valamint az SZJA és a TB-járulék fizetési kötelezettségből állt. A romló jövedelmezőség miatt a társasági adó összege és részesedése csökkenő volt. Az agrárágazat számára (a költségvetési kapcsolatban) elsősorban nem az elvonások növekedése okozott gondot, hanem sokkal inkább a támogatások reálértékének zsugorodása.

- A beruházási javak ára nagymértékben emelkedett az évtized elején. Az import liberalizálása ugyan megkönnyítette az eszközök beszerzését, de azok drágulása mégsem tette lehetővé

megvásárlásukat. Mindent egybe vetve a kilencvenes évek elején (1990 és 1993 között) a mezőgazdasági beruházások nagymértékben visszaestek. A gazdálkodás műszaki alapjai nem egy területen kritikus helyzetbe kerültek. A beruházási mélypont 1993-ban volt. Ez a visszaesés jóval túl került azon a szinten, amit az átrendeződő értékesítési piacok miatti termelés-mérséklés, a szerkezetváltás, a korábbi kapacitások egy része pótlásának elhagyása indokolt. Ugyanakkor az eszközállomány gyorsuló ütemű öregedése és pusztulása következett be. Látszott, hogy saját erőből a mezőgazdasági üzemek képtelenek a kedvezőtlen folyamatok megállítására. Az üzemszervezés átrendeződésével létrejött, illetve újonnan alakuló mezőgazdasági vállalkozások önerejű berendezkedésére ugyancsak kevés esély volt. Másfelől az élelmiszeripari tulajdonosváltás előrehaladása, több szakágazat fokozatos talpra állása még élesebbé tette a mezőgazdasággal fenntartott kapcsolat gondjait. A mezőgazdaságban feszültségek a feldolgozó ipar piaci lehetőségeinek kihasználását is egyre nyilvánvalóbban akadályozták. A mezőgazdaság tökevonzó képességének romlása, tőkeriasztó helyzete, a bankok hézagossá és idegenkedéstől teli mezőgazdasági kapcsolatrendszerre, s így az agrárüzemek önálló távlatos berendezkedésének nehézségei miatt különösen felértékelődött az állami támogatás szerepe, arra túl nagy teher és túl sok kockázat hárult. A befektetéseket segítő szubvenciórendszer egyik fő feladatává az vált, hogy mozgásteret hozzon létre a jövőépítésre kész és képes gazdaságoknak, illetve, hogy ezt a bővülő vállalkozói kört "láttassa" a bankrendszer számára. A kiélezett helyzetet érzékelve a döntéshozók 1994-től lépéseket tettek a mezőgazdasági beruházások serkentésére. Az intézkedéseknek meg is lett az eredménye, a mezőgazdasági beruházások teljesítményértéke 1994-től folyamatosan nőtt.

Az élelmiszeripar és a mezőgazdasági nyersanyagtermelők most is akadozó kapcsolatában 1995/1996-ban kedvező változások történtek. Ez azonban közelről sem jelenti a problémák teljeskörű megoldását. Több területen megkezdődött a korábban szétesett együttműködési rendszer újjáépítése, a szerződéses termeltetés terjedése. Főként azokban a szakágazatokban, ahol a magán (külföldi) tőke részesedést szerzett, az agrártermelők integrálása, azok termékeinek feldolgozóipari értékesítése is stabilabb, kiszámíthatóbb lett. A feldolgozó vállalatok egy része olyan konstrukciók kialakítására (és befektetésekre) szánta el magát, amelyek segítik a mezőgazdasági termelők integrálását, a megfelelő minőségű alapanyag termeltetését. A cukorgyárak például hatékonyabb termesztés-technológiát kezdtek elterjeszteni, a hűtőipari cégek betakarító gépeket vásároltak s maguk végzik a termény begyűjtését. Egyes húsipari egységek hízlaldákat vásárolnak vagy hozzájárulnak a mezőgazdasági partnerek állattartásának korszerűsítéséhez. Több élelmiszeripari vállalkozás átalakította (társaságokba szervezte) felvásárló apparátusát, a forgalom, illetve a készletek ellenőrzésére, költségeinek visszaszorítására számítógépes rendszert épít ki.

3.1.2 Kapacitások, beruházás

A **mezőgazdaság** kibocsátása csökkent a kilencvenes évek elején. Ez a piacok átrendeződésén, az elhúzódó átalakulási folyamat hatásain túl az ágazat tág értelemben vett kapacitásainak szűkülésével, kihasználatlanságával, hiányával és elöregedésével magyarázható. Emiatt a minőségi nyersanyagtermelés, a biológiai alapok genetikai lehetőségeinek kihasználása (terméshozamok, fajlagos kihozatal) stb. akadozik, illetve kisebb a lehetségesnél és a szükségesnél. Számos esetben a "kapacitások" kihasználatlanok (például gabonafélék terméshozama, fajlagos húskihozatal) és/vagy kisebbek (például minőségi vágóállat-előállítás, kertészeti cikkek és biotermékek termelése), mint az újjászerveződő piaci lehetőségek. Bizonyos esetekben pedig a "kapacitások" túlzott méretűek: például keverékgyártás, rossz minőségű vágóállat-alapanyag kibocsátás. Így egyszerűen lenne szükség a "kapacitások" leépítésére, bővítésére és átstrukturálására.

A kilencvenes évek elején, az ágazat átalakítása, illetve pénzügyi nehézségei miatt a **mezőgazdasági beruházások** jelentősen visszaestek. Az 1992-es és 1993-as évben folyó áron a beruházások értéke mindössze évi 7-8 milliárd forint volt. Ez a korábbiakhoz képest nagymértékű szűkülést jelent: a mezőgazdasági beruházások részaránya a szűkülő nemzetgazdasági beruházásokon belül - az 1989-es 10-ről 1992-re 2 százalékra csökkent. A jövedelmezőségi, pénzügyi-finanszírozási stb. gondokkal küszködő gazdaságok általában még a képződő amortizációt sem fordították fejlesztésre.

Az előző évek visszaesése után **1994-ben** a mezőgazdasági beruházások élénkülése volt tapasztalható. A befektetések növekedése jórészt, amint említettük, a beruházási kereslet állami eszközökkel való serkentésével magyarázható. Különböző támogatási konstrukciók működtek. Így a Mezőgazdasági Fejlesztési Alapból folyósított támogatások és a reorganizációs célú kamattámogatások. Főként a gépberuházások élénkültek, a fejlesztések 70 százaléka gépvásárlás volt. Átgondolt fejlesztési elképzelések hiányában, illetve a támogatások egy részének ajándék jellege (az 1994. évi 500 ezer forintos gépvásárlási juttatás) miatt azonban az eszközök beszerzése sokszor esetleges volt. Az összehangolt géprendszerek kialakítása nem haladt előre. Mindent egybe vetve a mezőgazdasági beruházások értéke folyó áron 1994-ben megközelítette a 12 milliárd forintot

A mezőgazdasági beruházások - ha nem is olyan mértékben, mint 1994-ben, de 1995-ben is jelentősen növekedtek. Teljesítményértékük 18,2 milliárd forintot tett ki (ez a nemzetgazdasági beruházások nem egész 2 százaléka), ami folyó áron 51,9 százalékkal haladta meg az 1994. évit. Ez a beruházási volumen még mindig csak a ma működő eszközállomány 12-15 év alatti pótlására elégséges. Ennek kétharmadát gépvásárlásra fordították a befektetők. A beruházások alakulásában fontos szerepe volt a központi támogatási programoknak. A pályázati úton elnyerhető és elsősorban a fejlesztésekhez igénybe vett hitelek kamatának részbeni állami átvállalásán alapuló támogatási rendszer hatására lendületet vettek az építési beruházások és az ültetvénytelepítések. A meliorációs és öntözésfejlesztési beruházások is megélénkültek. Az erő- és munkagépek beszerzését azonban fékezte, hogy a bankoknak nem volt elég forrása az állami kamattámogatásban részesülő hitelek

folyósítására. A jelek szerint épp az előbbi központi támogatásban részesülő projektek áthúzódása, illetve a szubvenciós rendszer 1996-os preferenciái révén 1996-ban 40-45 milliárd forint körül alakultak a mezőgazdasági beruházások.

- Az **élelmiszeripar** több szakágazatában a bel- és külpiazi lehetőségek alapján nincs szükség a kapacitások növelésére. Sőt nem egy helyen (például hús-, konzervipar stb.) azok egy részének leépítése szükséges. A berendezések műszaki színvonala egyenetlen. A külföldi befektetők részvételével lezajlott tulajdonosváltás nyomán azonban sok szakágazatban (például sör-, édes-, üdítőitalipar) olyan fejlesztések (korszerűsítések) történtek, amelyek figyelemre méltó műszaki fejlődést tettek lehetővé. A hazai tulajdonban maradt cégeknél korlátozottabb fejlesztésekre került sor.

Az élelmiszeripari szervezetek beruházásai 1991-ig mérséklődtek, 1992-től azonban élénkülés mutatkozott. Ennek ellenére jelentősek a hiányok az élelmi-szerfeldolgozás infrastruktúrájában (hűtők, tárolók) és a meglévő eszközök sem mindig korszerűek. A beruházás-élénkülés, az 1992 és 1995 közötti élelmiszeripari beruházások döntő hányada a külföldi befektetők által megvásárolt szervezetekre, szakágazatokra koncentrált. A beruházások értéke folyó áron 1991-ben 7,8, 1992-ben 16,4, 1993-ban 26,3, 1994-ben 35, 1995-ben 45,5 milliárd forint volt (ez a nemzetgazdasági beruházások mintegy 4,5 százaléka). Figyelemre méltó, hogy a korábbi időszakkal ellentétben az utóbbi két évben az élelmiszeripari beruházások értéke meghaladta az ott keletkező amortizáció értékét.

Az élelmiszerfeldolgozó üzemekben végrehajtott beruházások főként a korszerűsítést szolgálták, kapacitásbővítésre kisebb mértékben került sor. A fő cél nem a termelés fokozása, hanem a minőség, a technológia, a gyártmány- és csomagolás-fejlesztés. A befektetések 3/4-e gép- és berendezésvásárlás. A magyar élelmiszeripari gépgyártás korszerűségi problémái miatt az import gépek részesedése évről évre növekvő. A gépberuházások 1994-ben 2/3-részben importra alapozódtak, 1995-ben pedig 72 százalékban.

Noha az élelmiszeripari beruházások döntő hányada 1995-ben és 1996-ban is a külföldi befektetők által privatizált cégekre, szakágazatokra koncentrált, figyelemre méltó, hogy ezekben az években már néhány olyan szakágazatban (például a baromfiiparban, a konzerviparban, a privatizált tejipari vállalatokban) is számottevő volt a beruházás, amelyek az előző években még a talpon maradással küszködtek és érdemi fejlesztésekre nem is gondolhattak. A hazai porondon nagy számú vállalat mellett a közepes méretűeknél is történtek fejlesztések. A kisvállalatok viszont csak nagyon korlátozott fejlesztésekre voltak képesek. Új jelenség, hogy az országban megjelent külföldi érdekeltségű cégek folyamatos korszerűsítést terveznek, pusztán itt létük évről évre bizonyos beruházási volument eredményez. A multinacionális vállalkozások egymás számára is piacot jelentenek, az egyik élelmiszeripari területen (szakágazatban) végrehajtott fejlesztés, illetve a Magyarországon is megjelenő eljárás, más területeken (szakágazatokban) is beruházásra sarkallhat.

Volumenben már 1995-ben sem növekedtek az élelmiszeripari beruházások. A jelek szerint 1996-ban is ez történt. A külföldi tulajdonú cégek jóvoltából tartható a beruházások reálértéke. Az előttünk álló időszakban a sör-, az üdítőital, a dohány-, az édes- és a növényolajiparban csak szintentartó beruházásokkal lehet számolni, ezekben a szakágazatokban a modernizációs beruházások és a szerkezet-átalakítás nagy része már lezárult. A modernizációt és a szerkezet-átalakítását szolgáló beruházások várhatók a hús-, a baromfi-, a konzerv-, a tej-, a malom-, a takarmány-, a sütő-, a cukoriparban és a tésztagyártásban. A kapacitások bővítése ez utóbbi esetekben nem valószínű, sőt azok részleges leépítésére lesz szükség. A fejlesztések ugyanakkor bizonyos hányadban az EU-szabványoknak (egészségügyi és higiéniai előírásoknak) való megfelelést fogják szolgálni. Megjegyezzük, hogy a magyar gyárak jelentős hányada már most megfelel az EU követelményeknek.

3.1.3. Szakember-kereslet és -kínálat

A mezőgazdasági és élelmiszeripari **szakemberképzés** (szakmunkás, középszintű vezető, felsőszintű vezető) összességében megfelelő. A felsőszintű képzésben a pénzügyi és marketing ismeretekben jártas szakemberek oktatása azonban nem megfelelő. Az élelmiszer-gazdaság szakemberszükséglete az előttünk álló években megoldottnak látszik, de a munkaerő biztosítása közel sem feszültségmentes. Bizonyos szakmákban létszámhiány mutatkozik, így például jólképzett élelmiszeripari szakmunkásokból. Felértékelődik a korszerűsödő eszközöket kezelni tudó szakemberek szerepe. Több feldolgozó cég megkezdte számítógépes szervezet- és termelés-irányító rendszerének kialakítását. A számítógépes és az élelmiszer-feldolgozásban is jártas szakemberek kereslete nő, akárcsak a marketinget ismerő szakembereké. Ám a könyvvitelben otthonosan mozgó pénzügyi szakemberekkel együtt szegényes a kínálatuk. Ráadásul a mezőgazdasági és élelmiszeripari jövedelmek általában nem vonzóak a számukra.

3.1.4. Kutatás és fejlesztés

A K+F kiadások mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban szerény mértékűek. Azok zömmel új termékek kialakítására irányulnak. Ennek eredményeként (a tulajdonosváltást követően) számottevő javulás következett be az élelmiszerek minőségében és termékszerkezetében, bár a korszerű élettani hatású (s a fejlett országok piacán növekvő keresletű) cikkek előállítására továbbra is szegényes. A termékszerkezetváltást, a minőség javítását gátolja a mezőgazdasági alapanyagok nemegyszer nem kielégítő minősége és ütemezettsége. A hazai élelmiszer-kínálatban viszonylag szűk a magas hozzáadott értékű cikkek hányada, a hagyományos termékek (a márkázatlan, sokszor továbbfeldolgozásra kerülő tömegárúk) aránya viszonylag nagy. Ezzel is összefügg agrárkivitelünk erős konjunktúra-függősége. Az is gond, hogy időnként hullámzik a termékminőség. Az élelmiszeripari (például hús-, tejipari) vállalatok termékszerkezet gyakran túl széles, a szakosodás

kezdeti stádiumban van. A külföldi tulajdonba került cégeknél (például tej-, hűtő- és tartósítóipar) azonban már megkezdődött egy profiltisztítási folyamat. Az is tény, hogy a szélesebb termékkínálat a piaci kockázatok mérséklésének eszköze is lehet (például konzerv- és baromfiipar).

A K+F kiadások vállalati és az OMFB KMÜFA-pályázatain elnyert forrásokra támaszkodnak. Szakágazati szintű kutatás az ágazati kutatóintézetekben folyt. Az élelmiszer-gazdasági K+F az országban folyó K+F tevékenység szokásos gondjaival küszködik, s nem képezi szilárd alapját a versenyképesség javításának.

3.1.5. Pénzügyi-finanszírozási helyzet

Az élelmiszer-gazdaság egyik legfőbb gondja a szegényes **tőkeellátottság**, a forgótőke-ellátottság alacsony színvonala. Ez hitelfelvételére kényszeríti a cégeket, ami a kamatok révén jókora összegeket von ki onnan. A hatékonysági problémák mellett ez a fő oka több mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalat súlyos pénzügyi-finanszírozási helyzetének. Ez megbénítja elképzeléseik megvalósítását. A bankok is tartózkodnak a nemegyszer kockázatos agrár-, főként mezőgazdasági hitelezéstől, ami tovább rontja e vállalkozások pozícióját. A külkereskedelmi forgalom bonyolítását segíti viszont az Eximbank tevékenységének megindulása.

Az agrárszektor átalakulása nyomán a piaci szereplők helyzete differenciálódott. A külföldiek által megvásárolt élelmiszeripari vállalkozások tőkeellátottsága javult. Ugyanakkor az élelmiszeripar egésze is túljutott az évtized elejei pénzügyi krízisen. Ennek ellenére több élelmiszeripari szakágazat (például hús-, tej-, konzervipar) eredményessége ingadozó, kiegyensúlyozatlan. A mezőgazdasági vállalkozások eredményessége is eltérő. Az utóbbi egy-két évben nőtt a nyereségesen gazdálkodó szervezetek száma, ám továbbra is nagyszámban tevékenykednek labilis pénzügyi helyzetű egységek. Ez utóbbiak sok esetben a gazdaság egyszerű eszközökkel való berendezésére, korszerűsítésére sem képesek.

Összegezve, a pénzügyi-finanszírozási helyzet napjainkban az egyik legfontosabb béklyója az önálló mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalati elképzelések érvényesítésének. Ezért a vállalati magatartásban, preferenciákban (még ha volna is ötlet és piac) az offenzív, piacbővítő elemek helyett sokszor a túlélés, a likviditás pillanatnyi biztosítása, az eladósodottság elfogadható szintjének fenntartása jelenik meg elsődleges célként. Másfelől a tőkehiány mellett az is tény, hogy az élelmiszer-gazdaság szereplőinek nem kis része a kapacitások alacsony kihasználtsága, a hullámzó minőségű alapanyag, a rossz munkaszervezés, az áru- és pénzpiacokra lépés akadozása, a piacok korlátozott átláthatósága stb. okán továbbra is komoly hatékonysági problémákkal küszködik. Ezt sok termék (például hús-, baromfi- konzervipari cikkek) esetében a zömmel az exportőrökhöz (feldolgozó és kereskedelmi cégekhez) jutó exporttámogatás fedi el.

3.2. Keresleti tényezők

3.2.1. Nemzetközi tendenciák az élelmiszerek világpiacán

A magyar élelmiszer-gazdaság jövője szempontjából kulcsfontosságú, hogy miképpen fognak alakulni hosszabb távon az élelmiszerek világpiaci árai, és azok hogyan befolyásolják a világpiacot meghatározó szereplők, elsősorban az Európai Unió és az Egyesült Államok magatartását. Amennyiben a mezőgazdaság cserearányainak fejlődése kedvezően alakulna, akkor valószínűleg az agrárpolitikusok nagyobb hajlandóságot mutatnának az élelmiszerek világkereskedelmének liberalizálására. Ez viszont kedvezően érintené azokat az exportőr országokat, amelyek kevesebb forrással rendelkeznek termelők támogatására a világpiacon.

Az élelmiszerek világpiacának modellezésével, illetve előrejelzésével foglalkozó tanulmányok megegyeznek abban, hogy gyors növekedést várnak az élelmiszerek keresletében a következő három évtizedben⁶. A kereslet gyors növekedésében a népesség növekedése, az emelkedő jövedelmekkel összefüggő fogyasztási szerkezetváltás különösen a sűrűn lakott és gyorsan növekvő országokban Dél-Kelet Ázsiában játszik döntő szerepet. Míg az egyes vizsgálatok világszinten szinte azonos növekedési rátákat jósolnak, addig regionális szinten már tapasztalhatóak eltérések a különböző előrejelzéseket illetően. Azonban ezek a különbségek többnyire módszertani problémákkal (például az eltérő kiinduló feltevésekkel, a vizsgált időszak hosszának az eltéréseivel) magyarázhatóak.

A kínálati oldalt tekintve már nincsen korántsem ilyen egyetértés a kutatók között. A különbségek abban rejlenek, hogy különbözőképpen ítélik meg a világ mezőgazdaságának termelési potenciálját, illetve a mezőgazdasági kutatások eredményeiből fakadó növekedés lehetőségeit. Az egyes elemzők az elmúlt három évtized folyamataiból arra következtetnek, hogy a kínálat minden további nehézség nélkül tudja majd követni a kereslet növekedését. Ennek az az előfeltétele, hogy a termelékenység, a mezőgazdasági földek termelésbe vonásának expanziója és az öntözés alá vont területek hosszú távú növekedési rátája hasonló módon tudjon fejlődni, mint az előző három évtizedben. Azonban számos kutató kétségbevonja a mezőgazdasági földek és az öntözés további expanziójának a lehetőségét, és egyre inkább hangsúlyozzák a mezőgazdasággal kapcsolatos környezetvédelmi kockázatokat mint például az erdőirtás, a termőtalajok eróziója, a víz szűkössége, a túlzott műtrágya és növényvédőszer használat. Ezért korántsem biztos, hogy a mezőgazdasági kutatások eredményei, és alkalmazásuk világszerte képessé teszi a modern mezőgazdaságot arra, hogy ismét megduplázza termelékenységét a következő három évtizedben mint azt korábban tette.

⁶ Az élelmiszerek világpiacának várható fejleményeit vizsgáló legújabb, különböző szervezetek által készített modellekről jó áttekintést ad az Islam [1995] által szerkesztett tanulmánykötet. A következőkben ezekre a vizsgálatokra támaszkodunk.

A világ mezőgazdaságának további fejlődése szempontjából alapvető kérdés, hogy a fent jelzett folyamatok miképpen fogják befolyásolni az élelmiszerek világpiaci árait. Számos fejlett országban vagy régióban (Észak-Amerika, európai Unió), amelyek egyben jelentős mezőgazdasági exportőrök, a mezőgazdaság termelési potenciálját lehetőségei alatt használják csak ki a különböző termelés korlátozási programok (például termelési kvóták, területpihentetési programok) miatt. Ugyanakkor más régiókban (Óceánia, Argentina) szintén alacsonyabb lehetőségeknél a termelés intenzitása elsősorban az alacsony árak következtében, amely az alacsony jövedelmezőség miatt nem teszi vonzóvá a gazdálkodást. Ezek a régiók alacsonyabb kihasználtságú termelési potenciáljuk miatt közép távon kínálatukkal rugalmasan tudnak alkalmazkodni egy esetleges kedvező világpiaci árváltozáshoz. Amennyiben a kereslet dinamikus emelkedése meghaladja a kínálat növekedését, akkor a mezőgazdasági árak évszázados csökkenő trendje lelassulhat. Ebben az esetben nemcsak a mezőgazdálkodás jövedelmi perspektívái javulhatnak, hanem a mezőgazdasági erőforrások intenzívebb használatához is vezethetne, amely szükséges a növekvő népesség élelmiszerellátásának biztosításához. Az optimista árvárakozások hozzájárulhatnak a fejlett országok agrárpolitikájának megváltozásához, elsősorban a dereguláció és a liberalizálás tekintetében.

3.2.2. Potenciális piacok

Az agrárágazat jelenlegi és jövőbeni helyzete, továbbfejlődése, egy kialakuló új agrárrendszer kiépülése szempontjából tisztázni kell, hogy az élelmiszer-gazdaságnak **milyen potenciális piaci léteznék**. A lehetséges piacok és az ott eladható termékek szerkezete határozza meg ugyanis, hogy az ország mezőgazdaságának és élelmiszeriparának **milyen jellegű termékekre célszerű szerveződnie**. Ennek (vagyis, hogy az agrárszektorban mely piacokon és milyen szerkezetű termékkínálatral célszerű megjelenie) alapvető befolyása van az élelmiszer-gazdasági rendszer arculatának alakulására is. Ebből következik ugyanis, hogy milyen típusú, a különféle piaci lehetőségeket sikeresen kihasználó gazdálkodó egységekre, integráló és koordináló szervezetekre, piacszervezési és kapcsolattartási formákra van szükség.

A magyar agrárágazat piaci az elmúlt években jelentős mértékben **átrendeződtek**. A hazai és a nemzetközi piacokon is az élelmiszer-kereslet differenciálódása, a minőségi és hatékonysági követelmények erősödése folyik. Eközben az export relációs szerkezetében a kelet-európai kivitel részesedése visszaszorult.

A magyar élelmiszer-gazdaság különféle piacain végigtekintve az azokon értékesíthető **termékek jellegét** illetően néhány markáns tendencia egyértelműen kirajzolódik. A jelek szerint a nagyvolumenű, közepes vagy gyenge minőségű tömegtermékek (például alacsony feldolgozottsági fokú húsok, konzervek, borok) felől a speciális, szűkebb fogyasztói kör által igényelt termékek felé kell fordulni. Rugalmasan változó volumenekkel, a különböző piaci résekbe benyomulva vagy réseket ütve lehet hathatósan fellépni. Ez nem csupán a speciális kis cikkek (például konyhakész húsok,

kolbászok, hűtőipari termékek) és az úgynevezett tömegtermékek (például gabonafélék, ipari alma) közti arányokra vonatkozik, hanem az utóbbiak értékesítésén belül is érvényes. A tömegtermékek eladása ugyan a jövőben is lehetséges, de csak kisebb, elaprózottabb tételekben, s alacsonyabb termelési ráfordításokkal, a szerteágazó fogyasztói igényekhez szigorúan alkalmazkodva. Ugyanakkor a "kisebb piacok, kisebb termékek" fejlődési irány a piaci szereplők sokszínű önálló kezdeményezésének, piackutatásának és piacra szerveződésének előtérbe kerülése felé mutat.

3.2.2.1. A hazai piac

A hazai piacon a fogyasztói árak jelentős emelkedése következtében **a lakosság vásárlása összességében számottevően mérséklődött** az elmúlt években. A legtöbb termék egy főre jutó fogyasztása csökkent. Bizonyos termékeké (például marhahús, üdítőitalok, ásványvíz, bor) viszont valamelyest emelkedett. Ez jelentős részben a nagyobb mértékben dráguló termékek (például sörök, sertéshús) fogyasztásának helyettesítésével magyarázható. Több, a korszerű táplálkozás és élettani szempontból fontos termékcsoporthoz (például tejtermékek, friss kertészeti cikkek) nőtt a fejlett országoktól az elmaradásunk (Szabó [1996], 13.o.).

A bolti forgalmon túl a vendéglátás és a közétkeztetés volumene is szűkült. Másfelől a szokásos kiskereskedelmi csatornákat (bolti) elkerülő árumozgás (piacok, közvetlen termőhelyi vásárlás, utcai értékesítés, diszkont, fekete kereskedelem stb.) szerepe egyre nagyobb. Ez utóbbiak forgalmának pontos számbavétele nem megoldott, így valószínűsíthető, hogy a fogyasztás szűkülése kisebb a statisztikába foglaltnál, de így is igen jelentős.

Egyre szembetűnőbb ugyanakkor **a belföldi kereslet differenciálódása**. A lakossági jövedelmek növekvő szóródása miatt a drágább (igényesebb) és az olcsóbb (szerényebb minőségű) árucikkek kereslete is növekszik. Az idegenforgalom és a bevásárló turizmus is bizonyos dinamizáló hatással van az itthoni értékesítésre. Az életszínvonal alakulása következtében még mérséklődő eladások ellenére, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékszerkezet (már megindult) sokszínűbbé tételével több területen is lehetőség van a forgalom további csökkenésének elkerülésére vagy lassú bővítésére. A gazdálkodás adminisztratív kötöttségeinek felszámolása, a belföldi piaci szereplők számának és konkurenciájának erősödése, a piacra való be- és kilépés könnyebbé válása, illetve az importtermékek több területen gondot okozó, de nem egy esetben jótékony versenye miatt **a hazai piacon jelentősen nő(tt) a verseny intenzitása**. A fejlett országokban bevett kereskedelmi és logisztikai módszerek honosodtak meg. Az adott helyzetben az élelmiszer-gazdaság szereplői (mezőgazdasági termelők, élelmiszeripar, forgalmazók) önálló kezdeményezésének, új együttműködési, feldolgozási és kereskedelmi formák kiépítésének, a marketing tevékenység erősítésének különösen fontos szerepe lesz.

Rövid távon (a romló életkörülmények, stagnáló átlagjövedelem) nem nő az élelmiszer-gazdasági termékek **hazai kereslete**, mi több, további mérséklődés fog bekövetkezni. Egyre

markánsabban látszik, hogy a jövedelmi különbségek élesebbé válásával a kereslet tovább **differentiálódik** a hazai piacon.

Hosszabb távon valószínű a fogyasztás bizonyos növekedése. A gazdaság stabilizálódásával és tartós növekedésének megindulásával, ha nem is érjük el a nyolcvanas évek hazai és a fejlett ipari országok fogyasztási szintjét, de emelkedni fog az egy főre jutó hús- és húskészítmény-, tej-, hűtő-, szesz- és édesipari termék fogyasztás. A malom-, cukor- és konzervipari termékek kereslete várhatóan szinten marad (lásd még Szabó [1996], 13.o.). A fejlett országokban kimutatható trendeknek és egyben a hazai sajátosságoknak megfelelően az alábbiak látszanak körvonalazódni.

1) Az összfogyasztás mennyisége nőni fog. A módosabb rétegek terebélyesedésével a kiváló minőségű, előcsomagolt, specialitásokat hordozó, konyhakész drágább termékek kereslete növekedni fog. Ehhez, részben a keresletet formálva (új termékek piacra dobásával és javuló marketinggel) a feldolgozóipari cégeknek aktívan alkalmazkodniuk kell. Lesz tehát a hazai piacnak egy olyan nem is szűk szegmense, amelyen a nyugati országok igény szintjének megfelelő kínálattal lehet csak sikereket elérni. Amennyiben az EU tagjai leszünk, akkor a vámlebontás következtében a nyugat-európai élelmiszer kínálat is aktívabban fog megjelenni a hazai piacon. Az előbbieket az élelmiszeripari feldolgozók közötti, ma is éles verseny miatt jelentős serkentőhatást fognak kifejteni a szakágazatra, s annak nemzetközi versenyképességét is erősítik.

A gazdasági átalakulás elhúzó hatása miatt arra is fel kell készülni, hogy a lakosságnak lesz egy széles, szerény jövedelmű része, amely hosszabb távon is igényelni fogja az olcsóbb termékeket, amelyek színvonala nem feltétlenül éri el a hasonló szerepű nyugati termékek színvonalát. E cikkek érezhető értékesítési lehetőséget kínálnak az élelmiszerfeldolgozóknak, de e (viszonylag igénytelen) kereslet kielégítése nem javítja a szektor nemzetközi versenyképességét.

2) Főleg az igényesebb fogyasztói réteg kereslete, de a kereslet egésze esetében is az élettani, egészségügyi szempontoknak az eddiginél nagyobb szerepe lesz. Ez a kihívás a nemzetközi trendekhez igazodva segítheti az ágazat versenyképességének erősítését.

3) A külföldi érdekltségű kereskedelmi cégek, láncok magyarországi megjelenése alapvető jelentőségű. Ezek kemény, a nyugati országokban már bevett feltételeket diktálnak a beszállítóknak. A mezőgazdasági, illetve főként az élelmiszeripari vállalkozások jelentős része, ha nem is örömmel, de megkezdte alkalmazkodását ehhez a helyzethez. A feltételeket teljesítve folyamatos beszállítói tudtak lenni ezeknek a cégeknek (például Metro, Tengelmann) A részben vagy egészben magyar tulajdonban levő kereskedelmi vállalkozások is a külföldi érdekltségük által gyakorolt módszereket igyekeznek alkalmazni. Erre is fel kell készülni az élelmiszer-gazdasági beszállítóknak.

A kereskedelemmel fenntartott kapcsolatok fentiek miatti átfórmálódása illeszkedik a fejlett országokban érvényesülő trendekhez. Így az ehhez való igazodás javítja az élelmiszer-gazdasági vállalkozások nemzetközi versenyképességét. Ugyanakkor ez a világít rá arra, hogy a gazdaság nyitottá válásával, a hazai és a nemzetközi piaci versenyképesség egyre inkább közel kerül

egymáshoz, sokszor ugyanazt jelenti. Az egyik területen megszerzett tapasztalat a másikon is kamatozik.

3.2.2.2. Az export piacok

A kisebb tételű és változatosabb összetételű külpiaci értékesítés súlya tovább nő. A korábbi nagytételű (államközi megállapodásokon alapuló) eladások háttérbe szorúlnak. A fejlett államok piacán már eddig is, a keleti piacokon (volt KGST-országokban) pedig egyre inkább, gyorsan változó mennyiségekkel és termékszerkezettel, szorosabb piaci beágyazódással lehet fellépni. Az utóbbi piacokon is erőteljes (nem kis részben a fejlett ipari államok exportőrei által támasztott) verseny bontakozott ki a kilencvenes évek elején. **A különféle országok nyitottabbá válásával egyre kisebb a hazai és a külföldi, a keleti és a nyugati piacok közötti különbség.** Keleti (volt KGST) partnereinknél is fokozatosan az igényesebb piacokon szokásos módszerek kerülnek előtérbe.

A nemzetközi keresleti-kínálati viszonyok, az általunk elérhető piacok alapján hagyományos (tőzsdei természetű) exportcikkeinkre, a gabonára és húsrá nincs esélyünk exportoffenzívát építeni. (Ezzel együtt e termékeknek a jövőben is fontos szerepük lesz az agrárexportban.) A túlkínálatos piacokon ugyanis alulmaradnánk a támogatások versenyében. **A vetőmag, a zöldség- és gyümölcstermékek** piacára (az úgynevezett **kis cikkek**) piacára kell jobban koncentrálnunk. Ez az 1987 óta gyorsan fejlődő exportterület az agrárágazat 1992/1993-as átalakulása hatására veszélybe került. Fejlesztése és biztonságosabbá tétele nyugat-európai szigorúságú rendet követel. Ráadásul koordinációs és támogatási technikái nem koncentrálnak tőzsdei és pénzügyi intervenciók megoldásaira. Hálózati együttműködések, termeltető és szövetkezeti társaságokat, sajátos pénzügyi formákat, állami-agrárkamarai szervezést és felügyeletet igényelnek. Tehát szükséges az együttműködési kultúra gyökeres megújítása.

Az EU-val, az EFTA-val és a visegrádi (CEFTA) országokkal kötött megállapodásoktól nem lehet csodát várni. Döntően a hazai gazdálkodók alkalmazkodási képességétől, versenyben való helytállásától függ a szerződésbe foglalt potenciális előnyök kihasználása.

Az európai integrációhoz való közeledés az agrárágazat szempontjából is kiemelkedő fontosságú. Az EU nem csupán a nemzetgazdaság (s benne az élelmiszer-gazdaság) orientációváltásának eszköze, hanem egy olyan orientációs pont, amelyhez hosszabb távon is igazodnia kell az ország gazdaságának és a gazdasági-társadalmi élet azon túli elemeinek. Magyarország nemzetközi integrációjának fő iránya, márcsak a földrajzi közelség és a hagyományos kapcsolatok, illetve csaknem valamennyi európai ország stratégiai elképzelései miatt a hatalmas gazdasági erővel, piaccal és vonzerővel rendelkező EU. Az **EU-val kötött társulási egyezmény, a közösségi kapcsolatok** erősítése nemcsak előnyöket kínál, hanem kihívást is jelent. Mielőbbi EU-csatlakozásunk érdekében, a közösségi agrárpolitikában várható változásokat figyelembe véve, az ottani előírásokhoz és együttműködési rendszerhez (például jogszabályokhoz, szabványokhoz,

egészségügyi és környezetvédelmi előírásokhoz) is alkalmazkodni kell. Ez aligha lesz fájdalommentes folyamat, de nem kerülhető el.

A **KGST** objektív okok, a benne résztvevők gazdasági helyzetének és érdekeinek gyökeres megváltozása, a KGST-együttműködés anakronisztikus volta miatt (a nyolcvanas évek második felétől felgyorsulva) szükségszerűen összeomlott, megteremtve ezzel a továbblépés lehetőségét is. Az úgynevezett szocialista fejlődés során kiépült torz munkamegosztási rendszer, amely a nem éppen legkiválóbb magyar agrártermékek tömeges exportját is lehetővé tette, egyszerűen nem volt tovább folytatható. Ezért pontatlan a piacok "visszaszerzéséről" beszélni. Tisztában kell lenni azzal, hogy nagy és látványos megállapodásokkal, államközi akciókkal a volt KGST térségben, a Szovjetunió utódállamaiban már nemigen lehet sikert elérni. A valóságos piac a fizetőképes piac. Márpedig főleg a volt Szovjetunió nem mindig az. A nyugati agrárexportőrök támogatott kivitele ugyanakkor a korábbiaknál sokkal keményebb versenyfeltételeket teremt a magyar árucikkeknek a FÁK-államokban is. Az adott helyzetben, márcsak a rendelkezésre álló költségvetési források miatt is, **inkább a magán kezdeményezésen és a vállalkozói kockázaton alapuló keleti agrárkülkereskedelemnek van meg a létjogosultsága, s nem a nagy központi kezdeményezéseknek.** A magánszféra térnyerését (és így az agrárexportot) a gazdaságvezetés részéről inkább gazdaságdiplomáciával és a gazdasági keretfeltételek (például megfelelő exportfinanszírozási konstrukciók, a marketing és logisztikai tevékenység serkentése, az agrárpiacon építése) megteremtésével lehet előmozdítani.

A nemrég létrejött **WTO-megállapodás** befolyásolja a magyar agrártermékek nemzetközi versenyképességét. Az ekképp adódó lehetőségek kihasználása azonban mihamarabbi hatásvizsgálatokat igényel. Márcsak azért is, mert élelmiszereink külföldre lépését csak a behatárolt költségvetési lehetőségek függvényében lehet támogatni.

3.3. Kapcsolódó és támogató szektorok

Amint azt már említettük az élelmiszeripar és a mezőgazdasági alapanyagtermelés közti akadozó együttműködés (a beszerzési kapcsolatok kiszámíthatatlansága, az alapanyag hullámzó minősége, ütemtelensége stb. miatt) növeli a feldolgozók ráfordításait és így rontja versenyképességét. Így a feldolgozóipari-mezőgazdasági együttműködés kiegyensúlyozottabbá válása mindenképpen javítana a piaci fellépés hatásosságán.

Elvileg elképzelhető, hogy több magyar feldolgozó cég egyeztetési magatartását a külföldön. Az is elképzelhető, hogy közös értékesítő szervezetet hoznak létre. Ám a cégek közti verseny (a nagyobb export révén elnyerhető többlet támogatásra való erős ráutaltság) és a tulajdonosi viszonyok képlékenysége miatt a magyar cégek közti "fürtszerű" együttműködés esélye egyelőre nem nagy. Ugyanakkor a fejlett ipari országok (nevezetesen az EU) fogyasztói piacára az ottani kereskedelmi

láncokon keresztül lehet bejutni. Így a közös, a kiskereskedelemig közvetlenül eljutó, kereskedelmi szervezeteknek kérdőjeles a külpiazi sikere. Ha egyáltalán, akkor a külföldi forgalmazókkal való közös tárgyalásra van esély. A tapasztalatok szerint a többiek közül kiemelkedett (leginkább versenyképes) nagy szereplők (például Pick-Herz, Délhús) inkább saját fellépésre törekednek, a külföldi érdekeltségű feldolgozók pedig az új tulajdonos kereskedelmi kapcsolatrendszerére támaszkodnak. A cégek közti egyeztetés a beszerzési és az árpolitika összehangolására csak a hazai piacon érvényes és nagyon esetleges.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripari ipari inputjai (gépek, berendezések, vegyszerek, adalékanyagok) a hazai beszállítóktól, illetve az import liberalizálásával külföldről korlátlan mennyiségben beszerezhetők. A beszerzések versenyképességet is rontó elmaradása, a gyengébb minőségű és/vagy kevesebb input felhasználása elsősorban pénzügyi-finanszírozási okokra vezethető vissza.

3.4. Vállalati stratégia, struktúra, verseny

Mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban megkezdődött a vezetők, a **menedzsment** szemléletének átforgalmazása. Ez a menedzserek generációváltásával együtt zajlik. Figyelemre méltó, hogy e folyamat nemcsak a tulajdonosváltáson átesett cégeknél indult meg. Ennek ellenére a marketing szemléletű vezetők aránya még nem elégséges. A könyvviteli, a pénzügyi folyamatokban jártas szakemberekből kevés van. A versenyképesség javításához több ilyen vezetőre lenne szükség. A vállalatvezetők zöme felismerte, hogy milyen piaci kihívásokkal kell cégének szembenéznie. Az államtól már nem várnak segítséget.

Az **alkalmazottak** szemlélete még nem változott meg komolyabban. A vállalat helyzetét és céljait gyakran nem látják át. A rosszul fizetett, sokszor anyagi gondokkal küszködő munkavállalóktól ez nem is várható el. Ezzel együtt mind többen ismerik fel, hogy egyéni sorsuk a vállalat sorsához kapcsolódik. A helyi munkavállalási lehetőség függvényében, vitás helyzetekben (béremelés, túlóra) erős a kompromisszum-készségük a menedzsmenttel szemben. A munkavállalók helyzetét gyengíti, hogy a legnagyobb számú munkaerőt foglalkoztató fizikai területeken sok cégnél jelentős hatékonysági tartalékok vannak. Az önképzésre, az új feltételekhez való alkalmazkodásra inkább az alsó- és középvezetői szinttől felfelé van nagyobb hajlandóság. A cégek versenyképessége szempontjából mégis úgy tűnik, hogy segéd- és szakmunkaerő oldaláról biztosított a hatásos piaci fellépés.

A **vállalati célok meghatározásában**, még a részben vagy egészben állami tulajdonban levő szervezetek is, teljes szabadságot élveznek. Ahol szakmai külföldi befektető jelent meg, ott a menedzsment bevonásával ő jelöli ki a vállalati célokat. Ahol külső (hazai vagy külföldi) pénzügyi befektető jelent meg, ott bizonyos pénzügyi és gazdálkodási feltételeket betartva, a menedzsmentre

van bízva a vállalati célok meghatározása. A döntésekért viselt felelősség is a fentiekben megjelölt szereplőket illeti.

A sok vállalkozás esetében rossz tőkeellátottság, a hitelfelvétel kényszere, és az emiatti korlátok határt szabnak a döntéshozatal szabadságfokának. Ez egyfelől belső pénzügyi korlátot jelent. Másfelől a hitelező bankokat nem mindig sikerül meggyőzni egy-egy projekt megvalósíthatóságáról. Így arra nem folyósítanak pénzt. A **pénz- és tőkepiac** kiépülése, terebélyesedése növeli a vállalatok mozgásterét. Más pénzügyi intézetekhez fordulással, devizahitel felvételével, az Eximbank szolgáltatásainak igénybe vételével a cégek növelhetik mozgásterüket. Annak sincs elvi akadálya, hogy kötvény- vagy részvénykibocsátással jussanak pótlólagos forrásokhoz.

A **vállalati stratégiák** határozott változáson mentek keresztül az elmúlt években. Ez kedvezően hat a versenyképességre. Az egyedi termékek helyzetének megítélésében is mind nagyobb szerepet kap a költségek figyelembe vétele. Ugyanakkor erős a törekvés a rezszi kiadások leszorítására. A termelés-központúságról jelentős elmozdulás következett be a piac-központúságra. A gondolkodás időhorizontja a jobb pénzügyi-finanszírozási helyzetű és/vagy stabilizálódott tulajdonosi körrel rendelkező cégeknél hosszabb lett, számos likviditási gonddal küszködő vállalkozás azonban továbbra is a túléléssel van elfoglalva. A proaktív üzleti szemlélet egyre több jele mutatható ki, ami a termékszerkezet tudatos differenciálásában is tetten érhető. A vállalkozások nemzetközi orientációjának erősödéséről általában nem beszélhetünk. Több feldolgozó azonban erős külpiazi kapcsolatokkal rendelkezik. Ez és többhelyütt a külföldi tulajdonosok, valamint a fejlett országokban szokásos marketing és forgalmazási módszerek hazai megjelenése a mindennapi rutin szintjén olyan elemeket honosított meg, amelyek a döntési rendszer "nemzetköziesedését" hozták.

A hazai piacon éles és valós **verseny** bontakozott ki az élelmiszeripari vállalkozások között. Az egymástól nemegyszer elszigetelt helyzetű mezőgazdasági üzemek között viszont érthetően korlátozott a verseny. Inkább egy-egy térségben, egy szűkebb piaci szegmensben (például valamely élelmiszeripari cég beszállítói közé kerülés) alakul ki közöttük verseny. A piacra lépés, a versenyképesség nemegyszer a mezőgazdasági vállalkozás vezetői kapcsolatrendszerétől, valamint az előállított termékek minőségi követelményeknek való megfelelésétől függ. Az új mezőgazdasági vállalkozások, amelyek jelentős hányada más piaci szegmensben jelenik meg, általában nem készítette időig megújulásra a korábbi nagyüzemek utódszervezeteit.

Néhány élelmiszeripari szakágazatban (illetve termék esetében) kiemelkedik ugyan néhány nagyobb piaci részesedésű egység (például húsipar, cukoripar), vagy egy cég uralja a szakágazatot (például növényolajipar), összességében a hazai értékesítési piac koncentráltasága nem csorbítja a versenyt. A hazai piac kis mérete, illetve az előforduló oligopol helyzetek dacára általában erős verseny van a vállalatok között. Nem egy szakágazatban (például húsipar, tartósítóiipar) a túlzott kapacitások és az adott fizetőképes kereslet miatt a túlélésért folytatott küzdelemben olyan éles a verseny, ami veszteségeket okoz a vállalkozások és a szakágazat szintjén. A jobb anyagi helyzetben

levő feldolgozók (főleg a külföldi érdekeltségűek és/vagy több szakágazatban - például hús- és gabonaiipar - a nagyobb méretűek), a többi céghez képest nagyobb (beszerzési és értékesítési) piaci manőverezési lehetőséget adó gazdasági erővel rendelkeznek. Miközben a szocialista fejlődés következtében több cég túlzott kapacitásokkal rendelkezik (vagy bizonyos üzemegei túl nagyok), például a vágóhidak, a konzervgyárak ilyenek, nemzetközi mércével a magyar élelmiszeripari vállalkozások döntő hányada nem számít nagynak. S így a méretgazdaságosságból fakadó előnyöket csak részben tudják kihasználni (például néhány baromfiipari, söripari vállalkozás). Több szakágazatban további koncentrációra lesz szükség. Ez az EU-csatlakozás utáni élesebb verseny feltételei közti helytállás miatt is elengedhetetlen lesz.

Új élelmiszeripari szereplők piacra lépése nem könnyű. A regionális értékesítést meghaladó kapacitással nehezen lehet megjelenni a piacon. Megjegyezzük a sok szereplő miatt, még helyi szinten is nehéz teret nyerni. Ebben segít, ha egy cég valamilyen specialitással lép a piacra. Ez utóbbi cégek az EU-csatlakozás után is életképesek lehetnek. Kisméretű, specializált kínálat a konzerv-, a hűtő-, az édes-, a sütőiparban, a borászatban már eddig is több sikeres vállalkozás jelent meg, amelyek a nagyméretű cégek mellett megtalálták a számukra elérhető piaci szegmenseket. A feldolgozó vállalkozások bizonyos típusai viszont, például a kisméretű sajtgyárak hiányoznak a hazai vállalati palettáról.

Az új mezőgazdasági üzemek piacra lépését nehezíti, hogy a vállalkozások eszköz-állományának beszerzése igen költséges, a cégek áru- és pénzpiaci kapcsolódása hézagos.

3.5. Kormányzati politika

A gazdálkodási keretek kiépítése, az élelmiszer-gazdaság piacgazdaságba integrálásának elősegítése terén sok minden történt az elmúlt években. Az intézkedések azonban határozatlanok, felemásak, ellentmondásosak voltak. Így összességében csak mérsékelten javították az élelmiszer-gazdaság versenyképességét, s nemegyszer összekuszálták a gazdálkodási viszonyokat. Ezért a piacépítés, az agrárfinanszírozás, a támogatáspolitikai, a nemzetközi szabványok meghonosítása és a marketing fejlesztése nem volt megfelelő. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is megkerülhetetlenek.

Ezidáig nem történt lényegi előrehaladás a **mezőgazdasági piacok építésében**. Napjainkig nem működnek megfelelően az aukciós piacok, a tőzsde szerepe kicsi, az Agrárrendtartás keretében alkalmazott garantált árakat általában olyan alacsonyan határozzák meg, hogy nem kerül sor alkalmazásukra. A mezőgazdasági piacok szabályozása, az agrárrendtartás is csak jól funkcionáló részpiacokra támaszkodva képes megfelelően működni. Másfelől, a mezőgazdasági piacok építése segítségével megoldhatók a részpiaci válságok és a gazdálkodók piacra lépése is hatásosabb lehet.

Azoknak a gazdálkodóknak, akik a minőségi feltételeknek megfelelő termékeket állítanak elő, az

értékesítési pályát láthatóvá kell tenni, az árakat pedig kiszámíthatóvá. Az agrárrendtartás is ezt szolgálja. A **mezőgazdasági piacok építése tehát alapfeladat.**

Az előző kormányzat agrárprogramjában is szerepelt ennek megfogalmazása. Az ez irányú lépések elindulását az Európai Unióhoz való közeledés is siettette az elmúlt években. A Földművelésügyi Minisztérium az 1993 elején megalkotott agrárrendtartási törvényben is szereplő **piacszabályozási forma** alkalmazását kezdte meg már 1991-ben. E megoldások 1992-ben is érvényben voltak, majd 1993-tól életbe lépett a rendtartási törvény.

Az **agrárpiaci rendtartás** célja az agrárpiacok olyan szabályozása, az állam és a gazdálkodó egységek kockázat-megosztásának akképpen kijelölése, amely viszonylagos biztonságot és áttekinthetőséget teremt a mezőgazdasági termelésben, forgalmazásban és a jövedelmek alakulásában. Ez a rendszer (intervenciós beavatkozások, exporttámogatás, árbefolyásolás, termékforgalmazási alapelvek) a fejlett ipari országokban használatos szabályozó eszközt tekinti mintának.

Az **agrárrendtartási törvény** alkalmazása nem volt problémamentes. A rendtartás az egyfajta központi szervezetként működő Agrárrendtartási Hivatalon és az önszabályozónak elképzelt terméktanácsokon nyugszik. A törvény túl nagy hatalmat biztosít a központi koordináló szervezetnek, a terméktanácsokban részt vevő termelők körét pedig körülhatárolja. A mezőgazdasági üzemszisztéma instabilitása miatt a terméktanácsokban szereplő gazdálkodók perspektívája bizonytalan, a tanács sokszor nem képes megalapozottan tevékenykedni. Ez esetenként túlzott mozgásteret biztosít a minisztériumnak, illetve egyúttal túlzott felelősséget hárít rá. Sok feszültséget okozott a **részpiacok rendezetlensége**, a zavarok elhárítását lehetővé tevő és a hatékony piaci fellépéshez nélkülözhetetlen **integrációs, információs formák hiánya**. A kormány rendre rákényszerült az emiatti gyakori piaci zavarok kezelésére, ami sok energiáját emésztette fel. A belföldi kereslet átrendeződése (szűkülése) és a külpiazi értékesítés átformálódása (bizonyos kereskedelmi formák térnyerése: barterezés, új forgalmazó vállalatok megjelenése), a pénzügyi-finanszírozási problémák miatt az élelmiszer-gazdaság belső kapcsolatrendszere olykor anarchikussá vált. A mai napig nem oldódott meg, hogy a magyar agrárágazat részpiacai s az ott tevékenykedő szereplők megfelelően informáltak legyenek. A részpiacok (például a zöldség-, a gyümölcs- vagy a sertéspiac) a szereplők (mezőgazdasági termelők, élelmiszeripari vállalatok, kereskedők) számára nem átláthatók. Az információs rendszer intézményei (a nagybani piacok, tőzsdék) csak részben jöttek létre. Az agrárkormányzat sem rendelkezik megfelelő **információs rendszerrel**. A minisztérium (az Agrárrendtartási Hivatal) a különféle érdekcsoportok (a húsosok, a gabonások, a tejfeldolgozók) objektívnak nehezen nevezhető, sokszor önféltő és természetesen önérdékű jelzései alapján értesült a rendellenességekről és kényszerül dönteni. Ezzel magyarázható, hogy az intézkedések gyakran ellentmondásosak, rossz ritmusúak voltak, s maguk is hozzájárulnak újabb piaci zavarok keletkezéséhez. Így viszont az erre fordított központi források felhasználása sem volt eléggé hatékony.

Az agrárpiacon rendtartás működtetésével a további piacépítést (nagybani piacok létesítése, beszerzési és értékesítési szövetkezetek létrehozása), a hatásos állami beavatkozási formák és módszerek kidolgozását tehát nem lehet megtakarítani.

Az agrárszektor finanszírozásának problémái. Az agrárszektor rövid és hosszabb távú finanszírozása a nyolcvanas évek közepétől mind több problémával küszködött. Az államnak az elmúlt évtizedbeli visszavonulása az agrárágazatból, a különböző részpiacok (egyébként helyes) liberalizálása, az ágazat szervezetrendszerének és tulajdonviszonyainak átalakulása nagy fokú bizonytalanságot és számos újabb ellentmondást szült. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés természetes és pénzügyi folyamatainak összhangja egyre jelentősebb súrlódásokkal vagy nem jön létre. A különféle vertikumokon belüli és azok közötti termékáramlás komoly fennakadásokkal működik, a nagy tömegű készletek tárolása, mozgatása és finanszírozhatósága mind nehezebbé vált.

Az agrárágazat **éven belüli** finanszírozásának súlyosbodó problémái a monetáris szigorítások mellett az élelmiszer-gazdaság átalakulásával és válságával függnek össze.

- A nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján az állami szerepvállalás, ezen belül az állami megbízottak (volt trösztök, feldolgozó és készletező vállalatok) tevékenysége jelentősen visszaszorult. A tervgazdaságban a nagy volumenű ciklikus termékfelvásárlás és a készletek (rövid távú) finanszírozása jórészt a feldolgozó élelmiszeripari vállalatok feladata volt. Ehhez ugyan ők sem rendelkeztek elegendő tőkével, de különféle pénzügyi konstrukciók segítségével már képesek voltak ellátni feladataikat. Az éven belüli természetes és a pénzügyi folyamatok összhangját egy mesterséges rendszer tartotta egybe, amely az agrárágazat problémáinak szaporodásával mind több toldozgatásra szorult. Ma az élelmiszeripari vállalatok többnyire nem tudják és nem is akarják ezt a szerepet ellátni. A szigorodó pénzügyi politika következtében ugyanis erősen csökkent finanszírozási képességük, s általában tőkeellátottságuk is szegényes. Az ellátási felelősség megszűntével és a tröszti szervezetek felbontásával létrejött, majd részben privatizált vállalatoknak a nagy terhet jelentő (a korábbiakhoz hasonló) készletezési feladatok ellátásához nem fűződik érdekük. Ezzel a folyamattal párhuzamosan azonban nem vagy csak megkésve jöttek létre olyan új szervezetek, termeltetési és vertikális együttműködési konstrukciók (például a dohány-, a cukor-, a hűtőipar esetében vagy a közraktározás), amelyek ezeket a gondokat meg tudják oldani.

- A megtermelt nagymennyiségű készlet tárolása mellett a szűkös források, illetve a hitelekhez való hozzájutás nehézkessége miatt a mezőgazdasági üzemek jelentős részénél súlyos gondokkal küszködik a termelési ciklus (például szántás - vetőmagbeszerzés - talajművelés - vegyszerezés - betakarítás; tenyészállatvétel - takarmányozás - vágás vagy értékesítés) finanszírozása is.

Az agrárágazat rövid távú (forgóeszköz) finanszírozása mellett annak **hosszú távú** (felhalmozási) finanszírozása, hitelezése is megoldatlan. Külön gond a mezőgazdaság beruházásainak finanszírozásában fontos szerepet játszó jelzálog-hitelezés hiánya. Másfelől a földtulajdonviszonyok

rendezetlensége, a kárpótlás miatt a földtulajdon és földhasználat erősebb elválása is nehezíti a földjelzálog-hitelezés megindítását.

A mezőgazdaság esetében a **banki és pénzügyi rendszer** a mai napig főleg a nagyméretű gazdaságokhoz kapcsolódik. A kisüzemek közvetlen hitelezésének idáig nem alakult ki bevált gyakorlata. Ez azzal magyarázható, hogy az agrárszektorral kapcsolatban álló bankok nagy egységekből állnak, így maguk is nagyüzem-jellegűek, s ezért inkább a nagyobb partnerek iránt vonzódnak. Mivel korábbi hitelkihelyezéseik is a nem kis részben pénzügyi gondokkal küszködő nagyüzemekhez kapcsolódnak, így gyakran csak a pénzüg után futnak. Élelmiszeripari partnereik nagy része is kockázatos ügyfél. A pénzügyi intézetek kulturálisan is idegenek a mezőgazdaságtól: tájékozatlanok az agrobiznisz szervezésében, túl kockázatos számukra az agrárhitelezés, az apróbb hitelkérelmekkel nem tudnak mit kezdeni. A magángazdaságok hitelezésében fontos feladatuk lenne, de (a kétségtelen fejlődés dacára) országos fiókhálózatuk is szegényes. Mindezek miatt az élelmiszer-gazdaság felé általában defenzív üzletpolitikát folytatnak, a gazdasági körülmények nehezedésével keményítik a hitelfelvételeket és csak ritkán fordul elő, hogy új finanszírozási formákat találjanak ki agrárszektorbeli ügyfeleik számára.

Ez magyarázza, hogy a bankrendszernek a mezőgazdasággal fenntartott kapcsolata napjainkban is hézagos maradt. Emiatt az agrárfinanszírozásban (hitelezésben) a különféle mezőgazdasági integrátorok, termelési kör szervezők (például termeltető vállalkozások, volt termelési rendszerek, nagykereskedelmi egységek, élelmiszeripari feldolgozók) szerepe felerősödött. Az integrátorok szolgáltatási teljesítménye (szélesebb gazdálkodói kör "egy kézben való összefogása" és a bankok felé közvetítése) és hitelezési kockázatcsökkentő szerepe (nagyobb tőkeerővel, kiterjedtebb piaci ismeretekkel és kapcsolatokkal rendelkezés) miatt a pénzügyi intézetek főként azokat választják partnerüknek, velük lépnek üzleti kapcsolatra. Míg 1994-ben integrátori és hitelközvetítői funkciójuk egyaránt fontos volt, addig 1995-ben és 1996-ban hitelközvetítői szerepkörük erősödött fel. Épp ezzel magyarázható, hogy partneri körük növekedése az elmúlt másfél évben felgyorsult.

A **mezőgazdaság adott támogatási rendszere** csak konzerválni képes az élelmiszer-gazdaság jelenlegi állapotát. A szubvenciók szerkezetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azok túlnyomó része ragadozó jellegű⁷. Ezen azt kell érteni, hogy a támogatások többsége nyílt redisztribúciós transzfer, amely a gazdaság egyik szektoraiból, vagy az adófizetőktől más szektorokba, például a mezőgazdaságba áramlik. Ilyen típusú költségvetési juttatásnak lehet tekinteni például a különböző ár- és jövedelemtámogatásokat, az input és készletezési támogatásokat, a kereskedelmi korlátozásokat. Ezek közös jellemzője, hogy hozzájárulásukhoz nem kapcsolódnak hatékonysági kritériumok. Ezzel szemben a termelő típusú támogatások csökkentik a piaci csere tranzakciós költségeit, növelik a hatékonyságot és hozzájárulnak a termelés növekedéséhez. Ide sorolhatjuk a piac transzparenciáját növelő intézkedéseket, a marketing szolgáltatásokat, a minőségi

⁷A ragadozó és termelő jellegű politika megkülönböztetése Rausser [1982] cikkéből származik.

standardokat, a kutatást és a tanácsadást. Ezeknek eszközöknek általában semleges redisztribúciós hatásai vannak. A termelő típusú támogatások aránya minimális volt az elmúlt években. A magyar támogatási rendszer tehát nem a hatékonyság, és a versenyképesség növelését szolgálja, hanem a különböző lobby csoportok relatív jövedelmi helyzetének stabilizálását.

Az élelmiszer-gazdaságot szolgáló infrastruktúra (utak, tárolók, nagybani piacterületek, szállítóeszközök), szolgáltatások és oktatás (különösen a pénzügyekben és a marketingben jártas szakemberek képzésének) **fejlesztése sem volt megfelelő.** E területeken az államnak mint szervező és gazdálkodási keret-teremtő tényezőnek vannak fontos feladatai vannak. Akárcsak az **állat- és növényegészségügyi rendszer** fenntartásában, a fajtavédelemben, valamint a fejlett ipari országokban alkalmazott **szabványok meghonosításában.** Ez utóbbi esetekben, az EU jogrendszeréhez való igazodás keretében jelentős előrehaladás történt az elmúlt években.

3.6. Lehetőségek

A jelek szerint nem várható olyan **prompt** külső, véletlen fejlemény, ami a hazai és a magyar élelmiszer-gazdaság cégei által megcélzott piacokon, alapvetően megváltoztatná a kereslet szerkezetét, a vállalati stratégiát, a versenyt és a kapcsolódó területeket. Inkább **fokozatos**, de egyre markánsabb változásra kell felkészülni, s arról nem szabad lemaradni. Az egészségügyi szempontok fokozott érvényesülése, a szabadidő felértékelődése lépésről lépésre formálja át a keresletet (például csökken a disznóhús fogyasztása, nő a konyhakész és speciális igényeket kielégítő, a szintetikus adalékanyagok nélküli, koleszterinmentes, koncentrált és harmonizált tápanyagtartalmú növényi termékek és konyhai cikkek szerepe). Az EU-ba való belépés, illetve a keleti piacokon a nyugati konkurencia további jelenléte és az ottani helyi termelés erősödése, a fejlett (főleg európai és észak-amerikai) országokbeli fogyasztói szokásokban bekövetkező változások, a nemzetközi agrárkereskedelem főleg tengerentúli piaci dinamizálódása stb. fokozatos változást hozhat a magyar kivitelben eddig kulcsszerep játszó hús-gabonaszektor piaci pozíciójában. Elképzelhető, hogy a magyar élelmiszer-gazdasági export gabona-hús irányultságán módosítani kell. A kertészeti kultúrák és a tartósítóipar szerepe növekedhet a kivitelben, amennyiben azok hatékonyságát javítani kívánják.

Összefoglalás

1) A magyar élelmiszer-gazdaságban viszonylagos pozitív teljesítmények mellett a nyolcvanas évek végére olyan összefüggő üzemszervezeti, pénzügyi-hatékonysági, értékesítési, termékszerkezetbeli és versenyképességi problémák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folytathatóságát.

Az 1990-es választásokat követően hivatalba lépett kormánynak az említett, nyolcvanas évek közepe óta érlelődő gondok mellett egyidejűleg kellett volna megküzdenie a korábbi, alapvetően téves úton kiformalódott agrárrendszer fokozatos lebontásával, és egy új, korszerű, a különféle piaci igényeknek megfelelni tudó élelmiszer-gazdasági rendszer megalkotásának feladatával.

A mezőgazdaság alapvető viszonyainak újraszabályozása nem összefüggő rendszerben történt. A szövetkezetek és az állami gazdaságok átalakításának gyakorlata nem segítette elő a túlzott méretű mezőgazdasági nagyüzemek ésszerű tagolódását. Az élelmiszer-gazdaság igényeihez illeszkedő pénzügyi formák, a mezőgazdasági piacok építésére és a piaci intézmények kialakítására csak kezdeti lépések történtek. Az élelmiszeripar és az élelmiszerkereskedelem átalakulása és privatizálása jelentős mértékben előrehaladt.

2) A magyar mezőgazdaság még mindig fontos szerepet játszik a nemzetgazdaságban, bár jelentősége fokozatosan csökken 1986 óta. A mezőgazdaság teljesítménye visszaesett, amelyet jól mutat arányának csökkenése a különböző gazdasági jelzőszámokban. Az élelmiszeripar teljesítménye is visszaesett, de a tulajdonosváltás előrehaladtával a termelés ismét növekedni kezdett és 1996-ban elérte az 1989. évi szint 92 százalékát.

3. A versenyképességet meghatározó tényezők.

Termelési tényezők. A kilencvenes években a feldolgozóipar és a kereskedelem mezőgazdasági nyersanyag-beszerzése akadozott, a mezőgazdasági termékkínálat nem volt megfelelő. Ez az élelmiszer-gazdaság egésze hatékonyságát és piaci lehetőségei kihasználását rontotta. A mezőgazdasági alapanyag-kínálat és beszerzés gondjainak különféle, egymással összefüggő, a gazdasági környezet kedvezőtlen alakulására visszavezethető okai voltak.

Keresleteti tényezők. A magyar agrárágazat piacai az elmúlt években jelentős mértékben átrendeződtek. A hazai és a nemzetközi piacokon is az élelmiszer-kereslet differenciálódása, a minőségi és hatékonysági követelmények erősödése folyik. Eközben az export relációs szerkezetében a kelet-európai kivitel részesedése visszaszorult.

Kapcsolódó és támogató szektorok. Az élelmiszeripar és a mezőgazdasági alapanyagtermelés közti akadozó együttműködés, a beszerzési kapcsolatok kiszámíthatatlansága, az alapanyag hullámzó minősége, ütemtelensége miatt, növeli a feldolgozók ráfordításait és így rontja versenyképességét.

Vállalati stratégia, struktúra, verseny. Mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban megkezdődött a vezetők, a menedzsment szemléletének átfarmálódása. Ez a menedzserek generációváltásával együtt zajlik. A vállalati stratégiák határozott változáson mentek keresztül az elmúlt években. Ez kedvezően hat a versenyképességre. Az egyedi termékek helyzetének megítélésében is mind nagyobb szerepet kap a költségek figyelembe vétele. A termelés-központúságról jelentős elmozdulás következett be a piac-központúságra. A hazai piacon éles és valós verseny bontakozott ki az élelmiszeripari vállalkozások között. Az egymástól nemegyszer elszigetelt helyzetű mezőgazdasági üzemek között viszont érthetően korlátozott a verseny. Inkább egy-egy térségben, egy szűkebb piaci szegmensben (például valamely élelmiszeripari cég beszállítói közé kerülés) alakul ki közöttük verseny.

Kormányzati politika. A gazdálkodási keretek kiépítése, az élelmiszer-gazdaság piactudaságba integrálásának elősegítése terén sok minden történt az elmúlt években. Az intézkedések azonban határozatlanok, felemásak, ellentmondásosak voltak. Így összességében csak mérsékelten javították az élelmiszer-gazdaság versenyképességét, s nemegyszer összekuszálták a gazdálkodási viszonyokat. Ezért a piacépítés, az agrárfinanszírozás, a támogatáspolitiká, a nemzetközi szabványok meghonosítása és a marketing fejlesztése nem volt megfelelő. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is megkerülhetetlenek.

Lehetőségek. A különböző előrejelzések szerint nem várható olyan hirtelen külső, véletlen fejlemény, ami a hazai és a magyar élelmiszer-gazdaság cégei által megcélzott piacokon, alapvetően megváltoztatná a kereslet szerkezetét, a vállalati stratégiát, a versenyt és a kapcsolódó területeket. Inkább fokozatos, de egyre markánsabb változásra kell felkészülni, s arról nem szabad lemaradni.

Kutatásunk eredményei hozzájárulhatnak a magyar élelmiszer-gazdaság jelenlegi helyzetének jobb megítéléséhez. A hazai élelmiszer-gazdaság versenyképességét befolyásoló legfontosabb tényezőkről szóló eredmények fontosak lehetnek az agrárpolitika formálói számára. Mivel a versenyképesség növelése minden gazdaságpolitika ezen belül agrárpolitika egyik legfontosabb célja ezért a fenti eredményeket a jelenleg is folyó Nemzeti Agrárprogram elkészítésénél lehet hasznosítani.

Kutatásunk természetesen számos kérdést nyitva hagyott. A versenyképességet meghatározó egyes tényezők mindegyike további kutatásokat igényel. Ezek közül különösen az élelmiszer-gazdaságon belüli kapcsolatrendszer, a különböző termékvertikumokon belüli kooperációk alakulása, valamint az egész agrobusinesshez kapcsolódó és támogató szektorok közötti kapcsolatrendszer fejlődésének, valamint annak várható irányai igényelnek további vizsgálatokat

Irodalomjegyzék

- A Magyar Tudományos Akadémia ajánlásai az agrárgazdaság fejlesztésére. Budapest, 1995.
- A Mezőgazdasági Fejlesztési Alap támogatásával megvalósított beruházások műszaki-ökonómiai vizsgálata (szerkesztette Vissyné Takács Mara), AKII, 1995. június
- Alvincz József* [1993]: Az élelmiszeripar privatizációjának főbb jellemzői (Húsipari tapasztalatok), Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Anderson, K.* [1994]: Multilateral Trade Negotiations, European Integration and Farm Policy Reform. *Economic Policy* 18.sz. 14-52.o.
- Argyelán Gáborné* (1984) Az állami élelmiszeripar és belkereskedelem szervezeti rendszerének kapcsolata, *Gazdálkodás* 3. sz.
- Az élelmiszer-gazdaság 1992. évi fejlődése. KSH, Budapest 1993.
- Az élelmiszer-gazdaság 1994. évi fejlődése. KSH, Budapest 1995.
- Az élelmiszer-gazdaság 1995. évi fejlődése. KSH, Budapest 1996.
- Brooks, Karen - Guasch, Luis J. - Braverman, Avishay - Csaki, Csaba* [1991]: Agriculture and the Transition to the Market. *Journal of Economic Perspectives* 5. évf. 4.sz. 149-161.o.
- Caspari, C.* [1996]: Enlargement and CAP reform. *European Trends* 1.sz. 76-81.o.
- Cochrane, N.* [1996]: CEE Markets Slow to React to World Grain Price Surge. *Agricultural Outlook* May 22-25.o.
- Csáki Csaba* [1994]: Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? *Magyar Tudomány Új Folyam* XXXIX. k. 6.sz. 659-668.o.
- Csontos László* [1996]: Fiskális járadékszerzés és államháztartási reform. *Európa Fórum* VI.évf. 2.sz. 37-54.o.
- EU Commission* [1995]: Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries. Hungary. Brussels.
- FAO* [1995]: Commodity Review and Outlook 1994-1995. Roma
- Félix Péter* [1996]: Átváltságskezelés. *HVG* november 9. 9-12.o.
- Fertő Imre* [1994]: Átmenet a mezőgazdaságban. *Külgazdaság*, XXXVIII.évf.5.sz. 13-30.o.
- Fertő Imre* [1994a]: A mezőgazdaság átalakulása Közép-Kelet-Európában. *Európa Fórum* IV. évf. 3.sz.47-60.o.
- Fertő Imre-Juhász Pál-Mohácsi Kálmán* [1991]: A magyar élelmiszer-gazdaság gondjai és lehetőségei. *Európa Fórum*, I.évf. 2.sz. 91-103.o.
- Fertő Imre-Mohácsi Kálmán* [1993]: Az állami gazdaságok átalakulása és privatizálása. (Tények és tapasztalatok.) *Külgazdaság*, XXXVII.évf.7.sz. 55-63.o.
- Halmi Péter* (1991): Az agrárpiaci rendtartás kiépítésének lehetőségei, *Kereskedelmi Szemle*, 12. sz.
- Halmi Péter* (1992): Agrárpiaci intézmények, terméktanácsok, *Gazdálkodás*, 12.sz.
- Halmi Péter* (szerk.) [1995]: Az Európai Unió agrárgazdasága. *Mezőgazda Kiadó*
- Harcsa István* [1994]: Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalomstatistikai füzetek* 3. KSH Budapest
- Harcsa István* [1996]: Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalomstatistikai füzetek* 11. KSH Budapest
- Harcsa István-Laczkó Sándorné-Oros Iván-Schindele Miklós* [1992]: A mezőgazdasági kistermelés helyzete a 90-es évek elején. *Gazdálkodás* XXXVI.évf.10.sz. 1-17.o.
- Islam, N.* (szerk.) [1995]: Population and Food in the Early Twenty-First Century: Meeting Future Food Demand of an Increasing Population. *International Food Policy Research Institute*, Washington D.C.
- Johnson, D.G.* (szerk.) [1996]: Long-Term Agricultural Policies for Central Europe. *International Center for Economic Growth*. San Francisco.
- Juhász Pál* (1988): Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?, *Medvetánc* 1. szám
- Juhász Pál-Mohácsi Kálmán* (1994): A magyar élelmiszer-gazdaság problémái és lehetőségei, *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.
- Konjunktúrajelentés 1993/3, 1994/2, 1995/3. KOPINT-DATORG RT. Budapest.
- Kornai János* [1993]: Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle* XL. évf. 7-8.sz. 569-599.o.

- Kovács Imre* [1988]: Termelők és vállalkozók. Rétegződésmodell-vizsgálat IX. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Laczka Sándorné-Oros Iván-Schindele Miklós* (1994): Magánvállalkozások alakulása a mezőgazdaságban, KSH
- Lányi Kamilla - Fertő Imre* [1993]: Az agrárpiacok felépítése a fejlett ipari országokban és a magyar rendtartás. *Külgazdaság* XXXVII. évf. 2.sz. 34-49.o.
- Lányi Kamilla-Fertő Imre* (1993): Az agrárpiacok építése a fejlett ipari országokban és a magyar rendtartás, *Külgazdaság*, 2. sz.
- Lukas, Z.* [1995]: Die Landwirtschaft in den Oststaaten 1994. *Osteuropa Wirtschaft* 40. évf. 2.sz. 91-103.o.
- Lukas, Z.* [1996]: Die Landwirtschaft in den Oststaaten 1995. *Osteuropa Wirtschaft* 41. évf. 2.sz. 93-105.o.
- Mészáros Sándor - Orbánné Nagy Mária - Udovecz Gábor* [1994]: Az exporttámogatás közgazdasági tartalma az élelmiszer-vertikumok különböző fázisaiban. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.
- Mészáros Sándor - Spitzálszky Márta* [1993]: A magyar mezőgazdaság támogatottságának nemzetközi összehasonlítása. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.
- Mohácsi Kálmán* (1994a): Az átformálódó élelmiszeripar - gabonaipari tapasztalatok, *Külgazdaság*, 9. sz.
- Mohácsi Kálmán* (1994b): Privatizáció az élelmiszeriparban, Pénzügykutató Rt., Kézirat
- Mohácsi Kálmán - Szabó Márton* [1993]: Az agrárpiac-szabályozás egyes elemei az elmúlt években. Pénzügykutató RT. Kézirat.
- Mohácsi Kálmán* [1993]: Az agrárexport alakulása az elmúlt években (piaci és szerkezeti elmozdulások). Pénzügykutató RT. Kézirat.
- Mohácsi Kálmán* [1996]: A húsgazat versenyképességét meghatározó tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 4. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék
- Mohácsi Kálmán* [1996a]: A gabonaágazat versenyképességét befolyásoló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 6. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék
- Morkre, M. - Tarr, D.* [1995]: Reforming Hungarian Agricultural Trade Policy: A Quantitative Evaluation. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131.k. 1.sz. 106-131.o.
- MOSZ* [1993]: A mezőgazdasági szövetkezetek 1992. évi gazdálkodása. *MOSZ Információk*, 8.sz.
- Németh Ferenc-Vati László* [1995]: Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle*, 73.évf. 8-9.sz.716-725.o.
- Németh Józsefné-Rózsa Béla-Vita László* [1986]: A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle* 64.évf. 4.sz. 333-354.o.
- OECD* [1993]: Magyarország agrárpolitikájának áttekintése. Paris.
- OECD* [1993a]: Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1993. In the Central and Eastern European Countries, The New Independent States and China. Paris.
- OECD* [1996]: Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1996. In the Central and Eastern European Countries, The New Independent States and China. Paris.
- Orbánné Nagy Mária* [1994]: A magyar élelmiszer-gazdasági export piacváltása a kilencvenes évtized első harmadában. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.
- Orbánné Nagy Mária* [1996]: A baromfiipar versenyképességét motiváló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 5. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék
- Rabinowicz, E.* [1995]: Agricultural Policies in the Eastern Europe-Will the Pattern Repeat Itself? Megjelent: Agriculture at the Cross-roads. Agricultural Economics Research Institute, Helsinki, Research Publication 77. 59-79.o.
- Rausser, G.C.* [1982]: Political Economic Markets: PERST and PESTS in Food and Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics* 64.évf. 3.sz. 821-833.o.
- Rieger László* [1994]: Agrárrendtartás - agrárpiaci szabályozás. Megjelent: Forgács Imre (szerk.): Hozzáadott érték '94. Gondolatok a gazdasági válságkezeléshez. Dunaholding RT. Budapest, 209-220.o.
- Rózsa Béla-Vita László* [1988]: A magyar mezőgazdaság hatékonysága európai összehasonlításban. *Statisztikai Szemle* 66.évf. 4.sz. 883-897.o.
- Sárándi Imre* (1983) A mezőgazdasági termékforgalmazás joga, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Kézirat

- Schiff, M. - Valdes, A.* [1992]: A Synthesis of the Economics in Developing Countries. The Political Economy of Agricultural Pricing Policy. Volume 4. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Sipos Aladár-Halmi Péter* (1988): Válaszúton az agrárpolitika, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Sipos Aladár-Halmi Péter* [1993]: Jelenkori agrárproblémák. Magyar Tudomány Új Folyam XXXVIII.k. 2.sz. 121-135.o.
- Sipos Aladár* [1995]: Az átalakulás dilemmái a magyar mezőgazdaságban. Társadalom és Gazdaság, XVII.évf.3.sz. 62-77.o.
- Spéder Zoltán-Várhegyi Éva* (1995): Kis- és középvállalkozások pénzügyi igényei és hitelezési helyzete, Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Kutatási Füzetek 5. szám
- Swinnen, J. F.M.* [1996]: Endogeneous price and trade policy developments in Central European agriculture. European Review of Agricultural Economics 23.évf. 133-160.o.
- Szabó Márton* (1993): A hazai agrárpiacon működése a kilencvenes években, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Kézirat
- Szabó Márton* [1996]: A magyar tejipar versenyképességét befolyásoló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 3. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék
- Szelényi Iván* [1992]: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Takács József* [1995]: Az élelmiszer-gazdaság üzemi struktúrája. Gazdaság és Statisztika, 2.sz. 3-16.o.
- Tangermann, S.* [1995]: Eastward Enlargement of the EU: Will Agricultural Policy be an Obstacle? Intereconomics 5-6.sz. 277-284.o.
- Valdes, A.-Gnaegy, S.* [1996]: Economy-wide reform and agricultural recovery: Observations of economic Darwinism among transition economies. Agricultural Economics 14.évf. 143-157.o.
- Varga István* [1995]: Fiskális járadékszerzés hanyatló iparágakban és válságövezetekben. Kutatási beszámoló a Pénzügyminisztérium számára, Budapest.
- Világbank* [1994]: Magyarország. Az agrárpolitika áttekintése. Washington D.C.

A kutatásban résztvevők névsora

Fertő Imre alprojektvezető
tudományos főmunkatárs
MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Mohácsi Kálmán
tudományos főmunkatárs
Pénzügykutató RT

Orbánné Nagy Mária
tudományos főmunkatárs
Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet

Szabó Márton
tudományos főmunkatárs
Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet

Az alprojekt keretében elkészült tanulmányok

Mohácsi Kálmán [1996]: A húságazat versenyképességét meghatározó tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 4. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Mohácsi Kálmán [1996]: A gabonaágazat versenyképességét befolyásoló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 6. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Orbánné Nagy Mária [1996]: A baromfiipar versenyképességét motiváló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 5. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Szabó Márton [1996]: A magyar tejipar versenyképességét befolyásoló tényezők. Versenyben a világgal, Műhelytanulmányok 3. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Az alprojekt keretében lezajlott rendezvények és időpontjuk

1996. november 8. Szabó Márton és Mohácsi Kálmán tanulmányainak műhelyvitája

1996. november 15. Szabó Márton és Orbánné Nagy Mária tanulmányainak műhelyvitája

A program kiemelt támogatói:

Center for International Private Enterprise,
Washington, US
Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.
Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
Országos Tudományos Kutatási Alap

További támogatók:

Magyar Menedzsment Intézet
és tagvállalatai:
MOL Rt., Dunaferr Rt., Antenna Hungária Rt.,
MATÁV Rt. MALÉV Rt.
Ipari, Kereskedelmi és Idegenforgalmi
Minisztérium
Földművelésügyi Minisztérium
Magyar Nemzeti Bank
Friedrich von Naumann Alapítvány